

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

Η ΠΡΩΤΑΡΧΗ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ

ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΕΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ *

Α'

Τὸ βασικὸ ἐρώτημα σχετικῶς μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία εἶναι: ποῦ εὐρίσκεται καὶ ποιὰ εἶναι ἡ πρωταρχὴ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας; Ἄν κατορθώσῃ κανεὶς νὰ διαγνώσῃ τὸ σημεῖο, ὅπου μέσα ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν ψυχοσωματικῶν καὶ ψυχοπνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζῃ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία ὡς ἰδιαίτερη ἐνέργεια, τότε θὰ μπορέσῃ ν' ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα τοῦτο. Μερικοὶ ἐζήτησαν νὰ ἐξηγήσουν τὴν οὐσία καὶ τὴ σημασία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας στηριζόμενοι στὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκοῦν τὰ ἔργα τῆς τέχνης στὴν πνευματικὴ καὶ συναισθηματικὴ κατάσταση καὶ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως γιὰ νὰ καθορίσῃ κανεὶς τὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ τὸ ἔργο τῆς τέχνης πρέπει πρῶτα νὰ γνωρίζῃ ποῦ ἔγκειται ἡ οὐσία καὶ ποῦ τοποθετεῖται ἡ πρωταρχὴ του. Τὸ πρόβλημα ὅμως τοῦτο εἶναι ἀδύνατο νὰ λυθῇ, ἂν δὲν ἐξηγηθῇ ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν ἔξω κόσμο.

Ὅτι τὰ ἀντικείμενα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου δὲν εἶναι ἐξ ἀρχῆς καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ἔτοιμα γιὰ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ὅτι οἱ αἰσθήσεις εἰσδέχονται μόνον ἀπλὲς ἐπιδράσεις, τίς ὁποῖες καὶ διαμορφώνει ἡ συνείδηση σὲ ἀντικείμενα, τοῦτο, ἐνῶ εἶναι ἓνα βασικὸ γεγονός, συνήθως τὸ λησμονοῦν οἱ ἄνθρωποι. Ἡ ἀπλοϊκὴ ἀντίληψη, ὅτι ὑπάρχει ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὸ ἄτομο ποὺ αἰσθάνεται, ποὺ ἔχει παραστάσεις καὶ γνώσεις, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ κόσμος τῶν ὄντων, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὴν ἀντίληψη, ὅτι αἰσθήματα, παραστάσεις καὶ ἔννοιες εἶναι τὰ μόνα μὲ τὰ ὁποῖα ἔχει ὁ ἄνθρωπος πάντοτε νὰ κάμῃ, μὲ τὰ ὁποῖα πάντοτε καταγίνεται. Γιὰ τὰ λεγόμενα ὄντα δὲν ἔχομε καμμιά ἄμεση αἴσθηση. Τὸ εἶναι καὶ ἡ πραγματικότης, γιὰ τὰ ὁποῖα τόσο συχνὰ μιλάμε, συνίστανται γιὰ μᾶς ἀπὸ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα διαμορφώνομε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ἀπὸ τὰ αἰσθήματα, τίς παραστάσεις καὶ τίς ἔννοιες, πράγματα ποὺ εἶναι δικά μας. Καὶ τὰ τρία

* Μέρος τοῦ βιβλίου *Αἰσθητικὴ ἀπὸ τὸ ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ συγγραφέως Εἰσαγωγή στὴ Φιλοσοφία*.

αὐτὰ εἶναι δικά μας μορφώματα. Ἀπαιτεῖται βεβαίως μεγάλη φιλοσοφική ἀφαίρεση γιὰ νὰ καταλάβωμε ὅτι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε συνήθως πραγματικότητα στηρίζεται σὲ μιὰ διαδικασία, ποὺ γίνεται μέσα μας μὲ τὴ βοήθεια τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ἐπιδράσεων ποὺ δέχονται ἀπ' ἔξω. Τὸ πρῶτο βεβαίως ποὺ πρέπει νὰ καταλάβωμε εἶναι ὅτι ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τοῦ αἰσθάνεσθαι, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἄλλες ἱκανότητες ποὺ συνεργάζονται μὲ αὐτὴν, δηλαδὴ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴ διάνοια, ἐξαρτᾶται ὅ,τι ὀνομάζομε πραγματικότητα. Ὅμως γιὰ νὰ πραγματοποιήσῃ κανεὶς αὐτὴν τὴ σκέψη πρέπει νὰ ὑψωθῇ σ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε ἀφηρημένη φιλοσοφική σκέψη.

Ὁ ἄνθρωπος, προτοῦ ἀποκτήσῃ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀμφιβάλλῃ, ἔχει πεισθῇ ὅτι ὑπάρχει ἀπέναντί του ὁ κόσμος τῶν ὄντων, τὰ ὁποῖα, ὅπως πιστεύει, εἶναι ἔτοιμα, καὶ αὐτὸς δὲν κάνει τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ τὰ παραλάβῃ μὲ τὴν αἴσθησή του καὶ τὶς λοιπὲς ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις του. Τὸ εἶναι καὶ ἡ πραγματικότης γιὰ τὸν ἀφιλοσόφητο ἄνθρωπο εἶναι ἓνας κόσμος ἔτοιμος, καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ δίδῃ ὀνόματα σὲ διάφορα ἀντικείμενα. Γιὰ τὸν ἀφιλοσόφητο ἄνθρωπο οἱ λέξεις ἀντιπροσωπεύουν τὰ ἔτοιμα ἀντικείμενα, γιὰ πολλοὺς μάλιστα ταυτίζονται μὲ τὰ πράγματα. Πάντως καὶ γιὰ ὅσους πιστεύουν στὴν ἀπόλυτη, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ὑπαρξὴ τῶν ὄντων καὶ γιὰ ὅσους ἔχουν κατανοήσῃ ὅτι τὰ λεγόμενα ὄντα εἶναι σχετικὰ μὲ τὸ ὑποκείμενο καὶ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ τὶς λοιπὲς ψυχοδιανοητικὲς του ἐνέργειες, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι τὸ μέσον γιὰ νὰ ἐκφράσωμε τὸ εἶναι καὶ τὴν πραγματικότητα. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ σταθοῦμε γιὰ νὰ ἐπεξηγήσωμε ποιὰ εἶναι πράγματι ἡ σημασία, ἡ ἀξία καὶ τὸ ἔργο τῆς γλώσσας.

Στὴν προσπάθεια ποὺ ἔχει γίνει νὰ κατανοηθῇ ποῦ ἔγκειται ἡ οὐσία τῆς γλώσσας ἔχει πλέον γίνει δεκτό, ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι μία μορφή ἐκφραστικῆς κινήσεως, εἶναι μία φωνητικὴ χειρονομία, ἓνα φευγαλέο νεῦμα. Τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπόκτημα τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσας. Ἡ οὐσία ὅμως μιᾶς ἐκφραστικῆς κινήσεως ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια εἶναι ἐξωτερικῶς αἰσθητὴ καὶ ὅτι εἶναι κατανοητὴ ἀπὸ τὴ νοημοσύνη τοῦ ἄλλου, τοῦ διπλανοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι προϋποθέτει κανεὶς σιωπηρῶς ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἐκφράζει μὲ τὴ γλῶσσα ὑπάρχει προτοῦ τὸ ἐκφράσῃ καὶ ὅτι, ὅπως ὑπάρχει, ἔτσι μὲ τὴν ἐκφρασή του γίνεται ἀντικείμενο ἀνακοινώσεως. Ἐχομε τόσο μεγάλη ἐκτίμηση στὴ λέξη, ἐπειδὴ προϋποθέτομε καὶ δεχόμαστε ὅτι κλείνει μέσα της καὶ ἐκφράζει κάθε τι ποὺ ἔχει ἤδη γίνει κτῆμα τοῦ πνεύματός μας. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τονίζει μιὰ παλαιὰ θεωρία, ὅτι δηλαδὴ τὸ πνεῦμα θέτει στὴν ὑπηρεσία του τὰ ὄργανα τοῦ σώματος. Μόνο μὲ τὴν παλαιὰ αὐτὴ θεωρία συμβιβάζεται ἡ παραδοχὴ, ὅτι τὸ πνεῦμα εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφράσῃ ἓνα περιεχόμενό του, ποὺ ἀπέκτησε μὲ τὴν αὐτενέργειά του, μέσῳ μιᾶς σωματικῆς διαδικασίας, ἡ ὁποία εἶναι προσιτὴ

στὶς αἰσθήσεις. Καὶ ὁμως ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὴ σχέση πνεύματος καὶ σώματος δὲν εὐσταθεῖ. Διότι ὅ,τι ὀνομάζουμε ἐκφραστικὴ κίνηση δὲν γίνεται σωματικὴ κατὰ τὸ τελευταῖο στάδιό της, τὸ ὁποῖο εἶναι προσιτὸ στὶς αἰσθήσεις, ἀλλὰ ἔχει ἐξ ἀρχῆς τὰ γνωρίσματα σωματικῆς διαδικασίας. Συνεπῶς τὸ νόημα τῆς ἐκφραστικῆς κινήσεως δὲν ἔγκειται στὸ ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ αἰσθητὸ σημεῖο ἑνὸς πνευματικοῦ περιεχομένου, ἀλλὰ ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ βαθμίδα, τὴν τελευταία, μιᾶς ψυχοφυσικῆς διαδικασίας. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἐκφραστικὴ κίνηση δὲν εἶναι ἐκφραση ἑνὸς ψυχικοῦ γεγονότος, ἀλλὰ ἡ ἐξέλιξη μιᾶς ψυχοφυσικῆς διαδικασίας. Τοῦτο πρέπει νὰ ἰσχύη γιὰ κάθε ἐκφραστικὴ κίνηση, συνεπῶς καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα, γιὰ τὶς λέξεις.

Σύμφωνα μὲ αὐτά, προκειμένου γιὰ τὴ σημασιολογικὴ ἀξία, ποὺ πρέπει νὰ ἀποδώσουμε στὶς λέξεις, οἱ ὁποῖες εἶναι προϊόν τῆς σωματικῆς-πνευματικῆς μας ὀργανώσεως, καταλήγουμε στὸ ἀκόλουθο ἀποτέλεσμα: Ἄν ἡ γλωσσικὴ ἐκφραση σημαίνει κάτι πραγματικό, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντικείμενο τῆς σκέψεως καὶ τῆς γνώσεώς μας, τότε θὰ πρέπει νὰ στηριχθοῦμε στὴν ἀντίληψη τοῦ ἀπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ, δηλαδή νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ πραγματικότης εἶναι δεδομένη, δίχως τὴ συμμετοχὴ μας γιὰ τὸ σχηματισμὸ της, δηλαδή νὰ ἀποκλείσουμε ὁλωσδιόλου τὴ σκέψη, ὅτι πρέπει πρῶτα νὰ τὴν αἰσθανθοῦμε γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ εἰποῦμε ὅτι εἶναι δεδομένη. Ἐξ ἄλλου θὰ πρέπει τότε πνεῦμα καὶ σῶμα νὰ τὰ θεωρήσουμε ὡς αὐθυπόστατα στοιχεῖα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴ σχέση τῆς ὑποταγῆς τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Ἄν ὁμως συνειδητοποιήσουμε, ὅτι κάτι ποὺ τὸ χαρακτηρίζουμε ὡς πραγματικό, τὸ κατέχομε μόνον ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς διαδικασίας, τῆς ὁποίας ἐμεῖς εἴμαστε τὸ θέατρο ὡς ὄντα ποὺ αἰσθάνονται, ποὺ ἔχουν παραστάσεις καὶ ὡς ὄντα ποὺ σκέπτονται, τότε θὰ καταλάβωμε ὅτι ἓνα πνευματικὸ ἀποτέλεσμα καὶ ἡ αἰσθητικὴ του ἐκφραση, ἓνα νόημα καὶ ὁ αἰσθητὸς συμβολισμὸς δὲν εἶναι δύο πράγματα, ἀλλὰ ὅτι πνευματικὰ ἀποτελέσματα εἶναι δυνατό νὰ φανερωθοῦν μόνον μὲ αἰσθητὰ σύμβολα. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὴ γλῶσσα πρέπει νὰ τὴ θεωροῦμε ὡς μία μορφή, μὲ τὴν ὁποία κατέχομε τὴν πραγματικότητα καὶ ὄχι ὡς ἓνα ὄργανο, μὲ τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζουμε μιὰ πραγματικότητα ποὺ εἶναι καὶ ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτὸ. Δὲν εἶναι λοιπὸν μιὰ πραγματικότης αὐτὴ καθ' ἑαυτήν, τὴν ὁποίαν συλλαμβάνουμε μὲ τὴ γλῶσσα καὶ μὲ τὴ σκέψη, ποὺ παρακολουθεῖ τὴ γλῶσσα, ἀλλὰ εἶναι μιὰ πραγματικότης ποὺ μορφώνεται, διαμορφώνεται μὲ τὴ γλῶσσα καὶ μὲ τὴ σκέψη.

Ἡ γνώση καὶ ἡ κατανόηση, ὅτι τότε μόνον μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἓνα Εἶναι ἔξω ἀπὸ μᾶς, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἀναφέρεται σὲ ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς, ποὺ ὑπάρχει μέσα μας, διαλύει τὴ ἀπάτη ὅτι ὑπάρχει μιὰ πραγματικότης ἔτοιμη καὶ χωριστὴ ἀπὸ μᾶς καὶ τὴν ὁποία ἀφομοιώνουμε μὲ τὰ ὄργανα τοῦ σώματος καὶ τὶς ἱκανότητες τοῦ πνεύματος. Γιὰ νὰ καταλάβω-

με τὸν ἑαυτό μας καὶ τὸν κόσμο πρέπει νὰ συνειδητοποιήσωμε ἅπαξ καὶ διὰ παντός, ὅτι ἡ πραγματικότης, κάθε πραγματικότης, μᾶς γίνεται γνωστὴ καὶ προσιτὴ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὡς ἀποτέλεσμα μιᾶς ἐσωτερικῆς ψυχο-φυσικῆς διαδικασίας. Οἱ ἀρχές αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι τὰ αἰσθήματα καὶ τὰ τέρματα εἶναι ὠρισμένες σταθερές μορφές ποὺ ἀναπτύσσονται κατ' αὐτήν. Μόνον ἂν ἀποσπασθοῦμε ἀπὸ τὴ δογματικὴ ἀντίληψη ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἔτοιμη καὶ χωριστὴ ἀπὸ μᾶς πραγματικότης καὶ μόνον ἂν στρέψωμε τὴν προσοχή μας ἐκεῖ, ὅπου σχηματίζεται γιὰ μᾶς ὅ,τι ὀνομάζουμε πραγματικότητα, δηλαδή μέσα μας, μόνον τότε ἀποκτοῦμε ἀληθινὴ εἰκόνα τοῦ πῶς συντελεῖται ὅ,τι ὀνομάζουμε κόσμος καὶ πραγματικότητα. Ἡ στροφὴ τῆς προσοχῆς μας πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ ἐργαστήρι, ὅπου σχηματίζονται ἕνα- ἕνα τὰ συστατικὰ τῆς εἰκόνας μας γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὴν πραγματικότητα, μᾶς ἀποκαλύπτει τὸ ἀέναον γίνεσθαι καὶ φθείρεσθαι, μιὰ ἀπειρία ἀπὸ γεγονότα, ὅπου κερδίζουμε μὲ πολὺ πνευματικὸ ἀγῶνα τὰ στοιχεῖα τοῦ εἶναι. Μόνον ἐδῶ μέσα, δηλαδή σ' αὐτὸ τὸ ἐργαστήρι, ὑπάρχει ἡ γένεση καὶ ἡ φθορά, τὸ ἔρχεσθαι καὶ παρέρχεσθαι, ὁ σχηματισμὸς καὶ ἡ διάλυση τῶν αἰσθημάτων καὶ συναισθημάτων, τῶν εἰκόνων καὶ παραστάσεων, τὸ ἀκατάπαυστο παιχνίδι τῶν μορφῶν ποὺ ὀνομάζουμε κόσμος. Δὲν πρέπει νὰ ζητοῦμε ἢ μᾶλλον νὰ τοποθετοῦμε τὸ «πάντα ρεῖ» ἔξω ἀπὸ μᾶς, ἀλλὰ μέσα μας. Ἀπὸ μέσα μας εἶναι ποὺ διαβαίνει τὸ αἰώνιον ρεῦμα, ἡ αἰώνια ροή, μὲ τὴ σειρά τῶν μορφῶν καὶ τῶν σχηματισμῶν, ποὺ τώρα εἶναι καὶ ἔπειτα δὲν εἶναι. Ἄν κανεὶς συνειδητοποιήσῃ μέσα του, στὸ ἐσωτερικόν του, αὐτὸ τὸ αἰώνιον γίνεσθαι, τότε θὰ καταλάβῃ ὅτι ἡ ποικιλία καὶ ὁ πλοῦτος αὐτὸς τῶν φαινομένων δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ του κανένα μέσο γιὰ νὰ ἀντικειμενικοποιηθῇ, νὰ ἔλθῃ στὸ φῶς τοῦ συνειδέσθαι. Τὸ ἴδιο δηλαδή τὸ γίνεσθαι δὲν ἔχει ἀφ' ἑαυτοῦ του κανένα τρόπο νὰ ἐκφράσῃ τὸ τί εἶναι, δὲν ἔχει καμμιά γλῶσσα γιὰ νὰ ἀνακοινώσῃ τὸ εἶναι του.

Ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη — καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀνάγκη βαθύτατα πνευματικὴ — ἀλλὰ ἔχει καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀπελευθερωθῇ ἀπὸ αὐτὴ τὴν αἰώνια ροὴ μέσα του καὶ νὰ δώσῃ, ὅσο γίνεται, μορφὴ σ' αὐτὴ τὴ βουβὴ κατάσταση ποὺ ἔρχεται καὶ παρέρχεται. Καὶ ὁ πρῶτος λυτρωτὴς τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' αὐτὴν τὴ βουβότητα τοῦ γίνεσθαι εἶναι ἡ λέξις, ὁ λόγος, ἡ γλῶσσα. Αὐτὴ εἶναι τὸ ὄργανο μὲ τὸ ὁποῖο βάζει τάξιν καὶ οἰκοδομεῖ αὐτὴν τὴν πραγματικότητα, δηλαδή ἀποκτᾷ τὴ γνώσιν της. Γι' αὐτὸ ἡ λέξις δὲν εἶναι ἐκφραση, ἀλλὰ δημιούργημα τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ ζωῆς. Μὲ τὴ λέξις ἡ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου ἀποκτᾷ ἕνα καινούργιον περιεχόμενο. Τὰ ἄπειρα ψυχοφυσικὰ γεγονότα, ὁ κόσμος τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν συναισθημάτων, τῶν παραστάσεων καὶ τῶν συγκεκριμένων καταστάσεων μὲ τὴ γλωσσικὴ τῶν ἐκφραση προσλαμβάνουν καινούργια μορφὴ. Δηλαδή τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἐπιχειρεῖ μὲ τὴ γλῶσσα νὰ γίνῃ κύριος τοῦ ἀπείρου

πλούτου τῶν ἐσωτερικῶν καταστάσεων του συμβαίνει μέσα του κάτι παράδοξο: ἐξαφανίζεται ἐκεῖνο ποὺ προσπαθεῖ νὰ συλλάβῃ καὶ στὴ θέση του παρουσιάζεται μιὰ πραγματικότητα ποὺ ἔχει νέα μορφή. Μὲ τὴ γλῶσσα δηλαδή δὲν ἐκφράζει ὁ ἄνθρωπος ἓνα Εἶναι, ἀλλὰ ἔχει μιὰ καινούργια μορφή τοῦ Εἶναι. Εἶναι δύσκολο νὰ πραγματοποιήσωμε μέσα μας αὐτὴν τὴν ἀφαίρεση, γιὰ νὰ καταλάβωμε ὅτι μὲ τὴ γλῶσσα ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ μιὰ καινούργια πραγματικότητα ποὺ τὴ βάζει στὴ θέση τῆς ἀπλῆς καὶ αἰώνιας ροῆς, ποὺ διαβαίνει ἀπὸ μέσα του ὡς κόσμος. Ἀπὸ τὸ βουβὸ καὶ σκοτεινὸ στοιχεῖο ποὺ, ὡς μία κυματώδης θάλασσα, κινεῖται μέσα στὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴ δημιουργία τῆς γλώσσας ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὥσάν νὰ φθάνῃ σὲ στέρεο ἔδαφος, νὰ καταλήγῃ στὴν ξηρά. Ὅμως γιὰ νὰ δημιουργηθῇ ἡ γλῶσσα συμμετέχουν ὅλες οἱ αἰσθήσεις καὶ οἱ ψυχικὲς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, τὸ αἶσθημα, τὸ συναίσθημα καὶ ἡ παράσταση. Μὲ αὐτὲς ὅμως τίς δυνάμεις εἰσέρχεται στὴ γλῶσσα ὅλο τὸ Εἶναι, δηλαδή προσλαμβάνει τὴ μορφή τῆς γλώσσας καὶ ἀντικειμενικοποιεῖται ὡς σταθερὸ οἰκοδόμημα.

Ἡ ἄμεση λοιπὸν συνείδηση τῆς πραγματικότητος, ἡ πρώτη ἀφή ποὺ ἔχει ἡ συνείδηση μὲ τὴν πραγματικότητα μετασχηματίζεται τώρα μὲ τὴ γλῶσσα καὶ προσλαμβάνει ὠρισμένη καὶ σταθερὴ μορφή. Τοῦτο, δηλαδή ἡ διαδικασία αὐτή, δὲν γίνεται μονομιᾶς, ἀλλὰ χρειάζεται τόσον καιρὸ γιὰ νὰ γίνῃ ὅσο χρειάζεται καὶ γιὰ νὰ τελειοποιηθῇ μιὰ γλῶσσα. Ἄν πάρωμε ὡς παράδειγμα τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα μὲ τὸν ἀπίθανο διαφορισμό της, ὁ ὁποῖος ἀντικατέστησε σιγά-σιγά τὴν βουβὴ ποικιλία τῶν ψυχοφυσικῶν καταστάσεων ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ περιεχόμενο τῆς συνειδήσεως προτοῦ διαμορφωθῇ ἡ γλῶσσα—μὲ ὅλους τοὺς τύπους της καὶ τίς κλίσεις της—εἶναι δυνατόν νὰ συνειδητοποιήσωμε τὸ τεράστιο ἔργο ποὺ κάνει ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ ἀντικειμενικοποιήσῃ μὲ τὴ γλῶσσα τίς ἐσωτερικὲς του καὶ πάντοτε ρευστὲς καταστάσεις. Οἱ ἄπειρα περίπλοκες καταστάσεις τῆς ψυχικῆς μας ζωῆς—ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀναδύεται ἡ λέξις ὡς στερεὰ μορφή—ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο ἢ μᾶλλον τὸ ρεῦμα ποὺ διαβαίνει μέσα ἀπὸ τὴ συνείδησή μας, καὶ κατ' οὐσίαν καμμία μορφή δὲν μπορεῖ νὰ τὸ συλλάβῃ. Ὅταν δίδωμε ἓνα ὄνομα, μία λέξις σὲ ἓνα συναίσθημα ἢ σὲ μία παράσταση, τότε δὲν προσθέτομε τίποτε, ἀλλὰ μᾶλλον ἀφαιροῦμε κάτι ἀπὸ αὐτά, δὲν τὰ πλησιάζομε ἀλλὰ μᾶλλον ἀπομακρυνόμαστε ἀπ' αὐτά τὰ ψυχικὰ γεγονότα. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν τὰ πλουτίζομε, ἀλλὰ τὰ κάνομε φτωχότερα. Οὔτε μποροῦμε μὲ τὸ ὄνομα νὰ κρατήσωμε τὸ πρᾶγμα—τὸ ὁποῖον ἔχει ἤδη διαρρεύσει ἀπὸ τὴ συνείδησή μας—ἀλλὰ κρατοῦμε ὡς καθαρὸ στοιχεῖο μόνον τὴ λέξις καὶ τὴν παράσταση. Ἐτσι γίνεται ἡ ἀντικατάσταση τοῦ πράγματος, τῆς καταστάσεως μὲ τὴ λέξις. Τοῦτο βεβαίως μᾶς ὁδηγεῖ στὴν πεποίθηση ὅτι στὸ λεκτικὸ χαρακτηρισμό, στὴν ὀνομασία, ἀντιστοιχοῦν πάντοτε ἀντικείμενα τῆς πραγματικότητος καὶ ὅτι συνεπῶς τὸ περιεχόμενο τῶν ὀνομά-

των, τὸ νόημά των, εἶναι καθαρὸ. Ὄταν ὁμως καταλάβωμε πόσο παράλογο εἶναι νὰ ζητοῦμε κάτι στὸν ἔξω κόσμον ποὺ δὲν τὸ ἔχομε ζήσει μέσα μας, τότε συνειδητοποιοῦμε συνάμα ὅτι τὸ λεγόμενον περιεχόμενο τῆς λέξεως δὲν συνίσταται σὲ τίποτα ἄλλο παρὰ σὲ αἰσθήματα, συναισθήματα καὶ παραστάσεις. Τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν μπορούμε μὲ τὴ γλῶσσα νὰ βγοῦμε ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλον τοῦ ψυχικοῦ μας κόσμου.

Ἐπίσης πρέπει νὰ γνωρίζωμε ὅτι ἡ γλῶσσα εἶναι ἀνίκανη νὰ παραστήσῃ ποτὲ τὰ ψυχοφυσικὰ φαινόμενα, ὅπου ἐπάνω στηρίζεται, αὐτούσια. Γιὰ νὰ καταλάβωμε τοῦτο δὲν χρειάζεται νὰ ἐξετάσωμε τὰ περίπλοκα ψυχικὰ μορφώματα — ὅπως εἶναι οἱ παραστάσεις — ἀλλὰ πρέπει νὰ σταματήσωμε στὰ ἀπλούστατα στοιχεῖα τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς. Ἐτσι τὸ αἶσθημα ποὺ ἔχομε γιὰ ἓνα χρῶμα δὲν ἔχει κατ' οὐσίαν καμμία ὁμοιότητα ἢ συγγένεια μὲ τὸ ὄνομά του, τὴ γλωσσική του μορφή. Ὄταν ὀνομάζω ἓνα αἶσθημα, τότε ἔχω μέσα μου δύο πράγματα: πρῶτον τὸ ὄνομα ὡς κάτι τὸ σταθερὸ — καὶ τοῦτο ἐντάσσεται μέσα στὸ ὕλικὸ τῆς γνώσεως μου — καὶ δεύτερον τὸ πραγματικὸ βίωμα ποὺ λέγεται αἶσθημα. Τὸ βίωμα τοῦτο δὲν θίγεται οὔτε παθαίνει τίποτα, ἐπειδὴ τὸ ὀνομάζω, ἂν καὶ ὅταν ὀνομάζω γίνεται ἀντικείμενον τῆς γνώσεως· ὡς ψυχικὸ ὁμως βίωμα αὐτὸ καθ' αὐτὸ μένει ἀμετάβλητον καὶ εἶναι ὅπως ἦταν καὶ προτοῦ τὸ ὀνομάσω. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία καθιστᾷ δυνατὴ τὴ σκέψη καὶ συνεπῶς δίδει στὸν ἄνθρωπον τὴ δυνατότητα νὰ ἐξουσιάσῃ πνευματικῶς τὸν κόσμον, ἐνῶ τὸ ζῶον, ἐπειδὴ εἶναι ἁγλωσσο, εἶναι καὶ χωρὶς σκέψη. Καὶ ὁμως, ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε καὶ ἄλλα μέσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γλῶσσα γιὰ νὰ ἐξουσιάσῃ πνευματικῶς τὸν κόσμον, τὸ περιεχόμενό του — παρὰ τὴ θεωρητικὴ γνώση ποὺ θὰ εἶχε γι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος — θὰ ἔμενε σὲ κατάστασιν ἁμορφῆς. Ἐνα ἀπὸ τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα ἐξουσιάζει ὁ ἄνθρωπος τὸν κόσμον εἶναι καὶ ἡ τέχνη. Ἐξ ἄλλου ὁ ἄνθρωπος γιὰ νὰ φθάσῃ σ' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει γνώση, πρέπει πρῶτα νὰ δημιουργήσῃ λέξεις καὶ ἔννοιες. Καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν οἰκοδομεῖ μόνον ὅ,τι ὀνομάζει εἶναι, κόσμον τοῦ εἶναι, ἀλλὰ σημαίνει ὅτι δημιουργεῖ καὶ τὸ ὕλικὸ τῆς οἰκοδομῆς αὐτῆς — γιὰτὶ λέξεις, παραστάσεις καὶ ἔννοιες εἶναι δικά του ἔργα — καὶ αὐτὲς ἀποτελοῦν τὸ ὕλικὸ τῆς οἰκοδομῆς τοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται ἡ γνώση. Τοῦτο βεβαίως δείχνει ὅτι ἡ γνώση εἶναι καθ' ἑαυτὴν μία μεγάλη ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ πραγματικότητα. Ὄταν ὁ ἄνθρωπος συνειδητοποιήσῃ τὸ γεγονὸς τοῦτο, προσπαθεῖ ν' ἀντικαταστήσῃ τὴν ἀφαίρεσιν μὲ ὅ,τι ὀνομάζει ἐμπειρία. Ὅ,τι δὲν εἶναι ἐμπειρία ἄμεση τὸ θεωρεῖ ὡς φαντασιοκοπία. Ἐτσι ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρον καταλήγει στὸ ἄλλο. Μέσα στὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἔχομε συχνὰ αὐτὴ τὴ μετάπτωση ἀπὸ τὴν ἀφαίρεσιν στὴν ἄμεση ἐμπειρία. Ὅμως ἐκεῖνοι ποὺ καταφεύγουν στὴ λεγόμενη ἄμεση ἐμπειρία λησμονοῦν ὅτι ὁ ἄνθρωπος καὶ τὴν ἐμπειρίαν αὐτὴ τὴν ἐκφράζει μὲ τὴ γλῶσσα καὶ συνεπῶς μὲ τὴ διάνοησιν,

ἡ ὁποία συνοδεύει τὴ γλῶσσα, γιατί γλῶσσα χωρὶς διάνοια δὲν ὑπάρχει. Οἱ ἐμπειρισταὶ δὲν συνειδητοποιοῦν ὅτι ποτὲ δὲν ἀγγίζομε, δὲν συλλαμβάνομε ἅμεσα τὰ πράγματα, καὶ ὅτι πρέπει νὰ ὀνομάσωμε τὰ πράγματα γιὰ νὰ λάβουν μία θέση στὴν ἀκολουθία τῆς σκέψεώς μας. Ἦδη τὸ γεγονὸς τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς προφυλάξῃ ἀπὸ τὴν πλάνη νὰ ταυτίσωμε τὸ ὕλικὸ τῆς ἐμπειρίας μὲ τὴ θεωρητικὴ τοῦ ἐπεξεργασίας. Οὔτε ἡ ἐμπειρική, θετικὴ λεγόμενη, οὔτε ἡ θεωρητικὴ γνώση εἶναι δυνατόν ν' ἀντλήσῃ τὸ ὕλικό της ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, παρὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ὁποία ἔχει ἤδη χαρακτηρίσει ἡ γλῶσσα μὲ τὰ σύμβολά της, τίς λέξεις. Τὸ πόρισμα αὐτῶν τῶν ἀναλύσεων εἶναι ὅτι ἡ γλῶσσα δὲν σημαίνει ἓνα εἶναι, ἀλλ' ὅτι ἀποτελεῖ ἡ ἴδια ἓνα εἶναι. Ἡ ἀξία τῆς λέξεως δὲν στηρίζεται σ' αὐτὸ πὺ ὀνομάζομε συνήθως περιεχόμενο, σημασία, ἀλλὰ στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελεῖ ἓνα νέο στοιχεῖο πὺ προστίθεται στὴ βιωματικὴ βουβότητα τῆς συνειδήσεως καὶ ὅτι μὲ τὸ στοιχεῖο τοῦτο οἰκοδομοῦμε τὴν πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἀλλιῶς, δηλαδὴ δίχως αὐτὸ, διαρρέει συνεχῶς.

Μὲ τὴν προσπάθεια αὐτὴν ἡ ἀξία τῆς γλώσσας εἶναι ἀνυπολόγιστη γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξ ἄλλου ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι μὲ τὴ γλῶσσα τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα αὐτοδεσμεύεται, δηλαδὴ θέτει ὅρια τὰ ὁποία ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ξεπεράσῃ. Ἡ μορφή πὺ λέγεται γλῶσσα δὲν μᾶς ἐπιτρέπει ποτὲ νὰ ἐξουσιάσωμε τὴ ρέουσα ποικιλία, ἡ ὁποία μᾶς εἶναι προσιτὴ στὴ συνείδησή μας προτοῦ ἀκόμα μιλήσωμε. Τὴν ἀπόσταση πὺ δημιουργεῖ ἡ γλῶσσα ἀπὸ τὴ ρέουσα ποικιλία τῆς πραγματικότητος εἶναι δυνατόν κάπως νὰ τὴν συνειδητοποιήσωμε, ἂν κατορθώσωμε ν' ἀνακαλέσωμε στὴ μνήμη μας τὰ πλούσια βιώματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας, τὰ ὁποία τὰ ζούσαμε, ἀλλὰ δὲν μπορούσαμε νὰ ἐπιχειρήσωμε νὰ τὰ ἐκφράσωμε ἀκόμα μὲ τὴ γλῶσσα. Καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν μπορούμε ν' ἀπομακρυνθοῦμε ἀπ' αὐτὴ τὴν πλούσια ἀλλὰ ἀνέκφραστη πραγματικότητα. Ἐτσι ἡ γλῶσσα, ἐνῶ εἶναι ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἓνα ἀπόκτημα, σημαίνει συνάμα ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ μιὰ ἀπώλεια, γιατί μὲ τὸ ἀπόκτημα παραιτούμεθα ἀπὸ ἓνα πλοῦτο, ὁ ὁποῖος γεμίζει τὴ συνείδησή μας προτοῦ δοκιμάσωμε νὰ μιλήσωμε. Ἐξ ἄλλου, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐποπτεύῃ, ἐπισκοπῇ τὴν πνευματικὴν του ζωὴ καὶ συνειδητοποιῇ πὺς προχωρεῖ ἀπὸ τὰ αἰσθήματα στὶς παραστάσεις καὶ ἀπὸ αὐτὲς σχηματίζει ἔννοιες, μὲ τίς ὁποῖες δουλεύει ἡ διάνοιά του, καὶ γιὰ νὰ φθάσῃ στὴ γνώση ἀπορρίπτει ἀκόμη καὶ τὸ ποικίλο ἔνδυμα τῆς γλώσσας — ὅπως τοῦτο γίνεται στὰ Μαθηματικά — καὶ εἰσάγει ἓνα σύστημα σημείων, συμβόλων, τότε καταλαβαίνει πόσο μακριὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πλάσματα πὺ λέγονται ζῶα καὶ πόσο ὑψηλὸς εἶναι ὁ πνευματικὸς του προορισμός. Βεβαίως παραμένει ἀναμφισβήτητο τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν πνευματικὴν του ἀνάπτυξη ἀπομακρύνει τὴ ρέουσα ποικιλία τῆς πραγματικότητος, πὺ γεμίζει τὴ συνείδησή του ὡς βίωμα,

καὶ ὅτι τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ὅσο περισσότερο συλλαμβάνει τὴν πραγματικότητα μὲ τὴ διάνοιά του, τόσο περισσότερο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν πρωταρχὴ κάθε πραγματικότητος, ποὺ εἶναι τὸ βίωμα μέσα στὴ συνείδησή του. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση προσφέρουν στὸν ἄνθρωπο αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε δύναμη καὶ ἐλευθερία. Πνευματικὴ ἐλευθερία ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος ἐφ' ὅσον ἀποδεσμευθῇ ἀπὸ τὶς ἀπλὲς ἐντυπώσεις, ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ βιώματα, ποὺ δοκιμάζει ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τὰ μεταβάλλει σὲ ἀντικείμενα τῆς διανοητικῆς του ἐνεργείας καὶ ἐπεξεργασίας.

Ἐξ ἄλλου τόσον ἡ ἐλευθερία ὅσον καὶ ἡ δύναμη ποὺ ἀποκτᾷ μὲ τὴ γνώση ἐξαρτῶνται ἀπὸ μία ἀνάγκη. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ συνίσταται σὲ τοῦτο: ὅτι ὁ ἄνθρωπος γιὰ ν' ἀποκτήσῃ τὴ γνώση πρέπει νὰ θυσιάσῃ τὴ θερμὴ τοῦ συναισθήματος καὶ τοῦ βιώματος, τὸ πλήρωμα καὶ τὸν πλοῦτο τῆς ἐνοράσεως καθὼς καὶ τῶν συνωστιζομένων μέσα του παραστάσεων, καὶ στὴ θέση αὐτῶν νὰ τοποθετήσῃ λέξεις καὶ ἔννοιες γιὰ νὰ δημιουργήσῃ σαφήνεια, τάξη καὶ συνάφεια ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ὑπάρχει θερμὴ καὶ πλοῦτος, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καὶ σκότος καὶ σύγχυση. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ διανοητικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀνθρώπου τὸν ἀπομακρύνει ἀπὸ τὴν αἰσθητὴ ὕλη τῆς ἄμεσης ἐμπειρίας. Γνώση ὅμως ὁ ἄνθρωπος καὶ μάλιστα ἀνακοινώσιμη ἔχει μόνον μὲ τὴ διάνοια, μὲ τὴ χρῆση τοῦ λογικοῦ του. Τὴν γνώση αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος ἄλλοτε τὴν ὑπερτιμᾷ καὶ ἄλλοτε τὴν ὑποτιμᾷ. Ὑπερτιμᾷ τὴ γνώση του ὁ ἄνθρωπος, ὅταν δὲν ἔχῃ ἀπὸ μέσα του ἀπομακρύνει τὴν πλάνη ὅτι ὁ κόσμος τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίγνεσθαι τοῦ εἶναι δεδομένος, ἔτοιμος, ὡς ἐξωτερικὸς ἀντικειμενικὸς κόσμος, ὁπότε πιστεύει ὅτι μὲ τὸ φῶς τοῦ πνεύματός του ὄχι μόνον φωτίζει αὐτὸν τὸν ἔτοιμο κόσμο, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐκφράζει. Ἐξ ἄλλου ὑποτιμᾷ ὁ ἄνθρωπος τὴ γνώση του, ὅταν συνειδητοποιήσῃ ὅτι τὰ συστατικὰ τῆς πραγματικότητος δὲν ὑπάρχουν ἔξω ἀπ' αὐτὸν, ἀλλὰ ὅτι πρέπει νὰ τὰ ζητήσῃ μέσα στὸ συνειδέναί του, ὁπότε βεβαιοῦται ὅτι τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ ἄμεσα δεδομένα τῶν αἰσθήσεων, ἐνῶ τὸ σύστημα τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν λέξεων τοῦ φαίνεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποσπασματικὴ ἔστω πραγματικότητα. Μεταξὺ τῶν βιωμάτων, τὰ ὁποῖα εἶναι ἡ μόνη πραγματικὴ μορφή τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίγνεσθαι, καὶ τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν λέξεων—ἔτσι διαπιστώνει τώρα ὁ ἄνθρωπος—δὲν ὑπάρχει καμμιά οὐσιαστικὴ συγγένεια. Τοὺς δύο αὐτοὺς κόσμους τοὺς χωρίζει ἓνα χάσμα, καὶ τὸ χάσμα τοῦτο τὸν παρακινεῖ νὰ ὑποτιμᾷ τὴ γνώση του, ἢ ὁποῖα τοῦ φαίνεται ὡς ἀφηρημένη καὶ πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὰ βιώματα τοῦ συνειδέναί, τὰ ὁποῖα εἶναι ἄμεσα, ἀπτὰ καὶ γεγονότα τοῦ εἶναι του. Βεβαίως ἀναγνωρίζει ὅτι καὶ οἱ ἔννοιες καὶ οἱ λέξεις εἶναι παράγωγα τῆς παραστατικῆς του δυνάμεως, ἀλλὰ διαπιστώνει ὅτι δὲν ἔχουν καμμιά οὐσιαστικὴ συγγένεια ἢ ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀρχικὰ βιώματα. Ἡ λέ-

ξη δένδρο π.χ., ἂν τὴν συγκρίνω μὲ τὴν ἄμεση παράσταση ἑνὸς δένδρου, μοῦ φαίνεται ὑποδεέστερη, δηλαδή πολὺ κατώτερη ὥς πρὸς τὸ πραγματικό της βάρος, ἀπέναντι στὴν ἄμεση παράσταση, ποὺ ἔχω τὴ στιγμὴ αὐτὴ ἑνὸς δένδρου. Ἡ ἄμεση παράσταση ἔχει τὴν καταγωγὴ τῆς στὴν ὄρασή μου, ἐνῶ ἡ λέξη δένδρο εἶναι ἓνα ἀπλὸ φωνητικὸ φαινόμενο, ποὺ τὸ παράγει ἡ κίνησις τοῦ στόματός μου. Ἐνῶ πρὶν ἡ ὑπερτίμησις τῆς γνώσεως στηριζόταν στὴν παραδοχὴ ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἐξωτερικὸς ἀντικειμενικὸς κόσμος ἑτοιμος, τώρα ἡ ὑποτίμησις τῆς γνώσεως στηρίζεται στὴ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἑτοιμος πάλιν κόσμος τῶν ἀμέσων παραστάσεων. Ἔτσι ὁ ἓνας δογματισμὸς ἔχει ἀντικαταστήσει τὸν ἄλλο, γιατί ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οὔτε ἡ παράσταση εἶναι κάτι ἑτοιμο καὶ δεδομένο, ἀλλὰ ὅτι γίνεται κάθε συγκεκριμένη στιγμὴ. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ἄνθρωπος μέσα του δὲν γνωρίζει καμμιά μεγαλύτερη καὶ συγκλονιστικώτερη μεταβολὴ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ, δηλαδή τῆς γνώμης ὅτι ὑπάρχει ἓνας ἑτοιμος ἐξωτερικὸς ἀντικειμενικὸς κόσμος.

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀποβάλῃ τὸν δογματισμὸ αὐτὸν τοῦ ἀπλοϊκοῦ ρεαλισμοῦ, τότε ἡ στάσις του πρὸς τὸν κόσμον ἀπὸ παθητικὴ ποὺ ἦταν γίνεται ἐνεργητικὴ. Μὲ τὴν ἐνεργητικὴ του συμπεριφορὰ συνειδητοποιεῖ ὅτι δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ἓνας μηχανισμὸς ἄσχετος ἀπὸ τὸν πραγματικὸν κόσμον, ἀλλὰ ὅτι εἶναι τοῦλάχιστον καὶ αὐτός, μὲ τὴ δύναμιν ποὺ ἔχει νὰ αἰσθάνεται, νὰ σχηματίζει παραστάσεις καὶ νὰ σκέπτεται, ἓνας συναίτιος γι' αὐτὸ ποὺ ὀνομάζει πραγματικότητα. Τώρα αἰσθάνεται ὑπερηφάνεια ὅτι ὁ κόσμος —μὲ τὸν ὅποιον ἔχει νὰ κάμῃ σ' ὅλην τὴν ζωὴν— δὲν νοεῖται δίχως αὐτόν, συνάμα ὅμως τὸν κυριεύει καὶ ἓνα δέος, μία φρίκη, ὅτι ὅλο αὐτὸ τὸ ἄπειρο καὶ ἀπέραντο φαίνεται—ποὺ λέγεται κόσμος—προϋποθέτει τὴ μικρὴ, δική του καὶ τόσο ἀσήμαντη ὑπαρξιν. Καὶ ὅμως ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀπαλλάσσεται εὐκόλῃ ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν ὅτι εἶναι περισσότερον δεκτικὸς παρά ἐνεργητικός. Καὶ ὅταν ἀποκτήσῃ σαφήνεια, ὅτι τὴν παράστασιν ποὺ ἔχει περὶ τοῦ κόσμου τὴν ὀφείλει στὴ λειτουργίαν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων του, καὶ τότε ἀκόμη τὴν αὐτοβεβαίωσίν του γιὰ τὴν αἰσθητὴν πραγματικότητα δὲν τὴν ἐκτιμᾷ τόσον ὥς ἀποτέλεσμα μιᾶς λειτουργίας, ποὺ γίνεται ἀπ' αὐτόν τὸν ἴδιον καὶ μέσα του, ἀλλὰ ὥς ἄμεση ἐντύπωση. Ἐξ ἄλλου, ἐνῶ κάθε βῆμα ποὺ κάνομε πρὸς τὸ δρόμον τῆς γνώσεως ἀπαιτεῖ δαπάνην μεγάλης πνευματικῆς ἐνεργείας, ὁ κόσμος δὲν παύει νὰ μᾶς φαίνεται ἓνα δῶρο, ἐφ' ὅσον εἶναι αἰσθητός. Τοῦτο βεβαίως, ἂν καὶ παράδοξο, εἶναι εὐλόγο, γιατί τὴ χρῆσιν τῶν αἰσθήσεων μᾶς τὴν μαθαίνει ἡ ἴδια ἡ φύσις, δὲν τὴν μαθαίνομε μὲ δική μας προσπάθειαν, ἐνῶ ἡ σκέψις, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία ἀπαιτοῦν δική μας ἐντονή καὶ συνειδητὴν προσπάθειαν. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι ν' ἀπορῇ κανεὶς, ὅτι αἰσθανόμεσθε νὰ πατᾶτε σὲ στέρεον ἔδαφος, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν ἀφήνομε τὴ σφαῖραν τῶν αἰσθήσεων. Ὁ κόσμος ὥς αἰσθητὸ

φαίνεσθαι ἔχει γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἓνα ἀναμφισβήτητο προτέρημα, ὅταν τὸν συγκρίνωμε μὲ τὸν κόσμον τῶν πνευματικῶν σχηματισμῶν καὶ τῶν διανοητικῶν διαστάσεων καὶ μορφῶν. Καὶ ὅμως ἡ ἀξία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου μέσα στὸ σύνολο τοῦ πνευματικοῦ χώρου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι περιορισμένη. Ὅλη ἡ ἀξία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἔγκειται στὴν παρουσία του. Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ κάμῃ τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ αἰσθανθῇ τὴν παρουσία τοῦ κόσμου αὐτοῦ, γιὰ νὰ βεβαιωθῇ γιὰ τὴν ὑπαρξή του. Καὶ ὅμως τὸ αἶσθημα, καὶ γενικῶς ὅλο τὸ σύστημα τῶν αἰσθημάτων, δὲν μεταβάλλει καὶ πολὺ τὸν κάτοχό του, τὸν ἄνθρωπο. Καὶ ἂν ἦταν ὁ ἄνθρωπος νὰ περιορισθῇ μόνον στὸ σύστημα τῶν αἰσθημάτων, τότε πνευματικῶς θὰ ἦταν πολὺ φτωχός. Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου σταματᾷ νὰ συμπεριφέρεται ἀπλῶς καὶ μόνον μὲ τὶς αἰσθήσεις του, ἐκεῖ ὅπου ὅ,τι τοῦ προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις τὸ χρησιμοποιοῖ ὡς ὑλικό, τὸ ὁποῖον τὸ ἐπεξεργάζεται ἢ μὲ τὴν φαντασία του ἢ μὲ τὸ λογικό του.

Καὶ ἐδῶ ὅμως δὲν πρέπει νὰ νομίση κανεὶς ὅτι ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια καὶ τὸ ἀντικείμενό της εἶναι δύο χωριστὰ μεγέθη, ἀλλὰ ὅτι οὔτε ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια οὔτε τὸ λεγόμενο ἀντικείμενο νοεῖται τὸ ἓνα δίχως τὸ ἄλλο. Δηλαδή οὔτε τὰ φαινόμενα τῶν αἰσθήσεων οὔτε τὰ λεγόμενα ἀντικείμενα τῆς φαντασίας καὶ τοῦ λογικοῦ, τὰ ὁποῖα οἱ δύο αὐτὲς δυνάμεις ἐπεξεργάζονται, πρέπει νὰ νοηθοῦν ὡς χωριστὰ καὶ ἀνεξάρτητα μεγέθη ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη πνευματικὴ ἐνέργεια. Ὅταν λέμε ὅτι τὸ λογικὸ χρησιμοποιοῖ τὶς παραστάσεις τῶν φαινομένων ὡς ὑλικό, γιὰ νὰ τὶς κατατάξῃ καὶ νὰ τὶς ἀξιολογήσῃ, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι χρησιμοποιοῦμε ἓνα μεταφορικό, εἰκονικὸ τρόπο τοῦ ἐκφράζεσθαι καὶ ἡ εἰκόνα ποὺ χρησιμοποιοῦμε μᾶλλον συσκοτίζει, παρὰ διαφωτίζει τὸ γεγονός, δηλαδή τὴν ὅλη διαδικασίαν τῆς πνευματικῆς λειτουργίας κατὰ τὸν σχηματισμὸ τῶν παραστάσεων καὶ τῆς ἐπεξεργασίας των. Συνήθως θεωροῦμε, ἀντιλαμβανόμεθα τὴν ἐξέλιξη, τὴν πορεία τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀποδέσμευση ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ ὡς εἰσαγωγή στὴν πνευματικὴ ἐλευθερίαν. Κατὰ τὴν διαδικασίαν αὐτήν, ἔτσι παραδέχεται κανεὶς, τὸ αἰσθητῶς δεδομένο μεταβάλλεται σὲ κτῆμα τοῦ πνεύματος. Τίποτα δὲν φαίνεται πιὸ αἰσθητὸ καὶ πιὸ σωματικὸ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τοῦ κόσμου, ποὺ μᾶς περιβάλλει ὡς κάτι πολὺ-πολὺ γνωστό, ὅπου μάλιστα ἀνήκομε κι ἐμεῖς μὲ τὴ σωματικότητά μας. Ἐξ ἄλλου τίποτα δὲν φαίνεται πνευματικώτερο, πιὸ ἀφηρημένο καὶ κενὸ οὐσίας, ὅσο οἱ ἔννοιες, μὲ τὶς ὁποῖες συγχρόνως ἐξουσιάζομε τὸν κόσμον τῶν σωμάτων. Σώματα αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ ἔννοιες ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἂν καὶ διαφέρουν τόσο πολὺ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅμως ἀποτελοῦν τὸ ὑλικὸ καὶ τὴν μορφή τῆς γνώσεως τοῦ κόσμου. Καὶ ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι τὸ αἰσθητο-σωματικὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀλλιῶς παρὰ μόνον ὡς αἶσθημα, ὡς ἀντίληψη καὶ ὡς παράσταση, δηλαδή ὡς ψυχικὰ γεγονότα.

Τὸ ὑλικό, τὸ σωματικό, δὲν μᾶς εἶναι προσιτὸ παρὰ μόνον ὡς παράσταση, ἢ ὁποῖα εἶναι κάτι πνευματικό. Ἐδῶ εἶναι τὸ κρίσιμο σημεῖο, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ἄλλα ἔχουν καὶ ἄλλα φαντάζονται ὅτι ἔχουν, ἐνῶ δηλαδὴ ἔχουν πάντοτε καὶ μόνον παραστάσεις, φαντάζονται ὅτι ἔχουν καὶ βλέπουν σώματα. Ἀκόμη καὶ τὸ πιὸ σωματικό, τὸ πιὸ ὑλικό, δηλαδὴ ἡ ἀντίσταση τῆς ὕλης, ἢ ὁποῖα μᾶς γίνεται συνειδητὴ μὲ τὴν ἀφή, καὶ αὐτὸ πρέπει κατ' ἀνάγκην νὰ εἶναι κάτι πνευματικό, δηλαδὴ παράσταση, γιὰ νὰ εἰποῦμε ὅτι ὑπάρχει. Κάθε τι τὸ αἰσθητό, τὸ σωματικό ὑπάρχει γιὰ μᾶς μόνον μὲ τὶς διαφορὲς μορφές ποὺ ὀνομάζουμε αἶσθημα, ἀντίληψη, παράσταση, σκέψη. Ἐπίσης κανένα αἶσθημα, καμμιά ἀντίληψη, παράσταση καὶ σκέψη, δὲν ὑπάρχει ποὺ νὰ μὴν ἀναφέρεται σὲ κάτι «σωματικό», «ὕλικό». Ἕνας ἀπόλυτος χωρισμὸς μεταξὺ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ δὲν ὑπάρχει. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ γνωστοῦ λόγου τοῦ Κάντ, ὅτι *ἐποπτεῖες δίχως ἔννοιες εἶναι τυφλές καὶ ἔννοιες δίχως ἐποπτεῖες εἶναι κενές*. Ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ ἀφηρημένη ἔννοια πρέπει νὰ ἀντιστοιχῇ κάποια συγκεκριμένη ἐποπτεία. Ἐπίσης ὁποιαδήποτε λέξη καὶ ἂν φέρωμε ἐνώπιον τῆς συνειδήσεώς μας, ἢ ὁποῖα νὰ σημαίνει ἔννοια, παράσταση, αἶσθημα ἢ συναῖσθημα, δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ μέσα στὴν προσοχή μας χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποια συγκεκριμένη ἐποπτεία.

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν κατανοήσωμε ὅτι ἡ συνείδηση, τὸ συνειδέναι, δὲν πρέπει νὰ νοηθῇ ὡς ἕνας χῶρος, ὅπου τὸ ὑλικὸ τῆς πραγματικότητος εἰσέρχεται χωρὶς τὴν πνευματικὴ σφραγίδα, καὶ ὅτι τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, αἶσθημα, ἀντίληψη, παράσταση καὶ σκέψη, δὲν εἶναι ὁλωσδιόλου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν «ὕλικότητα», μποροῦμε νὰ ἐξετάσωμε τώρα ἀναλυτικῶς ὅ,τι ὀνομάζουμε «αἰσθητὸ φαινόμενο τῆς πραγματικότητος». Ἐπειτα ἀπὸ ὅσα εἶπαμε δὲν χρειάζεται πολὺς κόπος γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε τὴν «φαινομενικότητα» τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος, δηλαδὴ νὰ βάλωμε στὴ θέση ἐνὸς κόσμου, ποὺ εἶναι ἔτοιμος, αὐθύπαρκτος καὶ χωριστὸς ἀπὸ μᾶς, ἕνα κόσμο, ὁ ὁποῖος εἶναι κόσμος παραστάσεων. Καὶ ὅμως, ὅπως εἶναι δύσκολο νὰ πεισθῇ κανεὶς ὅτι καὶ ἡ λέξη καὶ ἡ ἔννοια δὲν ἀντιπροσωπεύουν κάτι χωριστὸ ἀπ' αὐτὰ τὰ ἴδια, ἔτσι εἶναι δύσκολο νὰ ἐγκαταλείψῃ κανεὶς τὴ γνώμη, ὅτι ἡ ἀντίληψη καὶ ἡ παράσταση μᾶς εἰδοποιοῦν γιὰ κάτι ποὺ εἶναι ὁλωσδιόλου ἀνεξάρτητο ἀπὸ μᾶς. Τὸ σπουδαῖο εἶναι νὰ καταλάβωμε ὅτι δὲν ὑπάρχει γιὰ μᾶς κάτι τὸ πραγματικό, ἕνα ὑλικό, αἰσθητὸ εἶναι, ποὺ νὰ μὴν εἶναι ἀντίληψη καὶ παράσταση. Ἡ σχέση μας μὲ τὸν κόσμο γίνεται μὲ τὴν μορφή τῶν παραστάσεων. Δὲν μποροῦμε νὰ προσπεράσωμε τὴν παράσταση καὶ νὰ συναντήσωμε τὸ «ἀντικειμενικό, ὑλικὸ εἶναι» χωριστὰ ἀπ' αὐτὴν. Ὡστε ὅλη ἡ αἰσθητὴ πραγματικότητα εἶναι γιὰ μᾶς ἕνα φαινόμενο τοῦ συνειδέναι. Τὸ φαινόμενο ὅμως τοῦτο δὲν εἶναι κάτι ξεκρέμαστο, δὲν εἶναι κάτι ἄυλο. Ὅπως μιὰ ἀντίληψη ἢ μιὰ παράσταση δὲν μπο-

ρεῖ νὰ σχηματισθῇ μέσα μας, στὴ συνείδησή μας, ἀλλιῶς παρὰ ἀπὸ τὸ δρόμο τῶν αἰσθήσεων, ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μέσα στὴ συνείδησή μας ἀλλιῶς παρὰ μὲ τὴ μορφή ἐνὸς αἰσθητοῦ γεγονότος. Τὸ σύνολο τῶν παραστάσεων μας δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀλλιῶς παρὰ μὲ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὴν αἰσθητή μας ὑπαρξή, δηλαδή μὲ τὸν ὀργανισμό μας. Ἐπίσης πρέπει νὰ καταλάβωμε ὅτι οἱ παραστάσεις μας, τὸ σύνολόν των, δὲν εἶναι κάτι τὸ ἔτοιμο, κάτι ποὺ εἰσέρχεται ἔτοιμο στὴ συνείδησή μας καὶ ποὺ ἐπίσης ἐξαφανίζεται, ἀλλὰ ὅτι εἶναι κάτι ποὺ γίνεται καὶ ξαναγίνεται. Τὸ σύνολο τῶν παραστάσεων μας δὲν ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα σὲ κάθε στιγμή συμβαίνουν μέσα μας, εἶναι δηλαδή ἓνα γίνεσθαι καὶ φθεῖρεσθαι. Τοῦτο σημαίνει ὅτι σὲ κάθε συγκεκριμένη στιγμή ὁ κόσμος τὸν ὁποῖον ὀνομάζομε δικό μας, δηλαδή ὅλη ἡ πραγματικότης, σχηματίζεται καὶ φθείρεται, διαλύεται. Εἰδικώτερα τοῦτο σημαίνει ὅτι δὲν ζοῦμε μὲ τοὺς ἄλλους ἄνθρώπους μέσα στὸν ἴδιο κόσμο, ἀλλὰ ὅτι ὁ καθένας ζεῖ μέσα στὸ δικό του κόσμο· καὶ κάτι περισσότερο ἀκόμη: ὁ κόσμος τοῦ καθενὸς δὲν εἶναι πάντοτε ὁ ἴδιος γιὰ τὸν καθένα, ἀλλὰ σὲ κάθε στιγμή ἀλλάζει. Τοῦτο βέβαια ἰσχύει γιὰ τὸν κόσμο τῶν αἰσθημάτων, τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν παραστάσεων, δὲν ἰσχύει ὅμως γιὰ τὸν κόσμο τῶν κρίσεων.

Ἡ πραγματικότης λοιπόν, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἀπλοϊκὴ ἀντίληψη στέκει ἀπέναντί μας ὡς κάτι ἔτοιμο καὶ χωριστό, ἔπειτα ἀπ' ὅσα εἶπαμε, ἀναλύεται σὲ ἓνα σύστημα παραστάσεων. Οἱ παραστάσεις ὅμως δὲν εἶναι ἓνα σταθερὸ κτῆμα τῆς συνειδήσεως, εἶναι κινητές. Τὸ εἶναι τῶν παραστάσεων συνίσταται σ' ἓνα γίνεσθαι καὶ φθεῖρεσθαι. Βεβαίως ἔτσι ἡ πραγματικότης φαίνεται νὰ διαλύεται καὶ νὰ μὴν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἓνα συνεχῶς ἀέναο καὶ ἄστατο παράγωγο τῆς συνεργασίας τῶν αἰσθήσεων, τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς πνευματικῆς μας γενικῶς ἱκανότητος. Καὶ ὅμως ἡ διαπίστωση αὕτη δὲν ἐπηρεάζει καθόλου τὴν πρακτικὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, οὔτε δυσχεραίνει τὴ θεωρητικὴ κατάκτηση τοῦ κόσμου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἔχει συνειδητοποιήσει μέσα του αὐτὴν τὴν ἀνάλυση, εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ὅταν ἔχῃ π.χ. τὴν ἀφή ἐνὸς πράγματος, εἶναι δυνατόν νὰ ὁμιλήσῃ γιὰ τὸ εἶναι αὐτοῦ τοῦ ἀντικειμένου μόνον ἐπειδὴ ἔχει δοκιμάσει τὸ αἶσθημα τῆς ἀντιστάσεως τῆς ὕλης καὶ ἀπ' αὐτὸ ἔχει σχηματίσει τὴν παράσταση ἐνὸς στερεοῦ σώματος. Δὲν μποροῦμε ποτέ, ὅταν ἀντιλαμβανώμεθα διὰ τῶν αἰσθήσεων ἓνα ἀντίκειμενο, νὰ ἰσχυρισθοῦμε ὅτι ἔχομε ἐδῶ δύο εἶδη τοῦ εἶναι, δηλαδή τὸ εἶναι τοῦ ἀντικειμένου καὶ τὸ εἶναι τῆς ἀντιλήψεως διὰ τῶν αἰσθήσεων, καὶ τοῦτο διότι δὲν εἶναι δυνατόν ποτέ νὰ προσπεράσωμε τὴ μορφή τῆς ἀντιλήψεως διὰ τῶν αἰσθήσεων οὔτε καὶ ἔχομε καμμιὰ ἱκανότητα γι' αὐτό. Εἴμαστε πάντα δεμένοι μέσα στὴ μορφή τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ ὅ,τι αἰσθανόμεθα, τοῦτο καὶ ὑπάρχει γιὰ μᾶς. Δὲν μποροῦ-

με νὰ εἰποῦμε ὅτι ὑπάρχει κάτι, τὸ ὁποῖον δὲν τὸ αἰσθανόμεθα. Ὡστε τὸ Εἶναι γιὰ μᾶς ἔχει ἢ τὴ μορφή τοῦ αἰσθάνεσθαι, εἶναι δηλαδὴ αἴσθημα, ἢ ἔχει τὴ μορφή τῆς παραστάσεως ἢ τὴ μορφή τῆς σκέψεως, τῆς κρίσεως. Τοῦτο ὅμως σημαίνει, ὅτι ἐφ' ὅσον δὲν αἰσθανόμεθα ἢ δὲν ἔχομε παραστάσεις καὶ σκέψεις, εὕρισκόμαστε μπροστὰ στὸ μηδέν, καὶ ὅτι τὸ μηδέν τοῦτο τὸ ἀντικαθιστᾷ ἓνα Εἶναι, ὅταν ἀκριβῶς ἐνεργοῦμε μὲ τὶς αἰσθήσεις μας, τὶς παραστάσεις μας καὶ τὶς σκέψεις μας. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἀπαιτεῖται μεγάλη ἀφαίρεση καὶ πνευματικὴ ἀνεξαρτησία γιὰ νὰ σταθῇ κανεὶς σ' αὐτὴ τὴ σκοπιὰ καὶ νὰ ἰδῇ τὰ πράγματα ἀπ' αὐτὴν. Ἀλλὰ τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη, ἡ ὁποία εἶναι καὶ ἡ ἀλήθεια. Δὲν μᾶς ἐμποδίζει τίποτε νὰ ὑποθέσωμε, ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν ἀπειρὴ αἰσθητὴ ποικιλία τοῦ Εἶναι, τῆς πραγματικότητος, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται μέσα στὸ ἐργαστήρι τῶν αἰσθήσεων, ὑπάρχει ἓνα καθ' ἑαυτὸ ὁμοιόμορφο ὑλικὸ τῆς πραγματικότητος, τὸ ὁποῖον διαφορίζεται διὰ μέσου τῶν λειτουργιῶν τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Ἀλλὰ δὲν μποροῦμε ποτὲ νὰ ἀποδείξωμε τοῦτο, δηλαδὴ νὰ δείξωμε μιὰ μορφή τοῦ Εἶναι ποὺ νὰ ἀποτελῇ τὴν προϋπόθεση τῶν γνωστῶν σὲ μᾶς μορφῶν, ἥτοι τοῦ αἰσθήματος, τῆς παραστάσεως καὶ τῆς σκέψεως.

Ἐπειτα ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἶπαμε φαίνεται ὅτι ἡ πραγματικότης, ὁ ἐξωτερικὸς λεγόμενος κόσμος, δὲν εἶναι μόνον ρευστὴ, ἀλλὰ καὶ ἀποσπασματικὴ. Τοῦτο ὅμως φαίνεται ν' ἀντίκειται στὴν τόσον πλούσια καὶ ποικίλη εἰκόνα ποὺ μᾶς δίδουν γιὰ τὸν κόσμον αὐτὸν οἱ αἰσθήσεις μας. Καὶ ὅμως οἱ αἰσθήσεις μας, ἐφ' ὅσον μποροῦμε νὰ τὶς ἀναγνώσωμε, μᾶς διδάσκουν τὴ σχετικότητα καὶ τὴν ἀποσπασματικότητα τῆς αἰσθητῆς πραγματικότητος. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικότητα αὐτὴν τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων ὑπάρχουν καὶ ἄλλα χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὰ θεωρήσῃ ὡς ἀτέλεια τῆς ἀντιληπτικῆς ἱκανότητος τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι π.χ. ὅ,τι παρουσιάζεται στὶς αἰσθήσεις μας ὡς σύνθετο καὶ ποικίλο σύνολο εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ τὸ καταστρέψωμε, ἐφ' ὅσον θέλωμε νὰ τὸ γνωρίσωμε ἢ νὰ τὸ συλλάβωμε ἐγγύτερα. Μόνον ἐφ' ὅσον κρατήσωμε τὴν προσοχή μας σὲ ἓνα ὠρισμένο στάδιο ἐντάσεως ἔχομε τὴν ἱκανότητα νὰ συλλάβωμε ὡς σύνολο μιὰ σύνθετη ἐντύπωση τῶν αἰσθήσεων. Ἐὰν ζητήσωμε ὅμως νὰ ἐντείνωμε τὴν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντίληψη, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ προχωρήσωμε ἀπὸ τὸ σύνολο στὰ μέρη, καὶ ὅσο ἀκριβέστερα παρατηροῦμε, τόσο περισσότερο περιορίζεται ἡ ἔκταση αὐτὴ ποὺ μποροῦμε νὰ παρατηρήσωμε. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος εἴμαστε ὑποχρεωμένοι μιὰ ἐντύπωση τῶν αἰσθήσεων ποιοτικῶς μικτὴ νὰ τὴν ἀναλύσωμε στὰ στοιχεῖα τῆς γιὰ νὰ τὴν πλησιάσωμε περισσότερο. Ἐφ' ὅσον προσπαθοῦμε τὴν αἰσθητὴ ποικιλία μιᾶς ἐντυπώσεως νὰ τὴν ἀφομοιώσωμε αὐτὴν καθ' ἑαυτήν, δηλαδὴ στὴν οὐσία τῆς, δὲν κατορθώνομε τίποτα ἄλλο

παρὰ νὰ συλλάβωμε μία μεμονωμένη ποιότητα, ἐνῶ οἱ ἄλλες ὑποχωροῦν ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς προσοχῆς μας. Στούς ἴδιους περιορισμοὺς ὑπόκειται καὶ ἡ παραστατική μας δύναμη, ἡ ἱκανότης μας, ὅταν ἐπιχειροῦμε ν' ἀναπλάσσωμε μία παράσταση. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ παρασυρθῇ καὶ νὰ ὑποθέσῃ ὅτι οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ ἐξαφανίζονται, ὅταν ἡ συνείδησή μας ἀποδεσμευθῇ ἀπὸ τὴ λειτουργία τῶν αἰσθήσεων καὶ ἀπὸ τὴ χρήση τῆς παραστατικῆς δυνάμεως καὶ ζητήσῃ νὰ προχωρήσῃ στὴν καθαρὴ σκέψη. Εἶναι ὅμως γεγονὸς ἀναμφισβήτητο ὅτι καὶ στὴ σφαῖρα αὐτὴ συμβαίνει τὸ ἴδιο, δηλαδή οὔτε ἐδῶ εἶναι ἡ συνείδησή μας ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς αὐτοὺς, ποὺ διέπουν τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ τὴν παραστατικὴ δύναμη. Ἡ πληρότης δηλαδή τῆς εἰκόνας, τὴν ὁποῖαν ζητοῦμε μὲ ὁποιαδήποτε ἀπὸ τὶς ἀντιληπτικὲς δυνάμεις τῆς συνειδήσεως, δὲν εἶναι ποτὲ κατορθωτὴ. Πάντοτε λοιπὸν ἡ συνείδησή μας ἀδυνατεῖ νὰ συλλάβῃ πλήρη εἰκόνα τοῦ ἀντικειμένου.

Β'

Τί τώρα συμβαίνει ὡς πρὸς τὴ διαμόρφωση ἑνὸς αἰσθητοῦ ἀντικειμένου πρὸς ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς αἰσθητῆς παρουσίας του, τοῦτο θὰ τὸ καταλάβωμε καλύτερα, ἂν ἀπομονώσωμε μία ὀρισμένη πλευρὰ αὐτῆς τῆς παρουσίας του, τὴν ὁρατότητα. Μὲ τὴν ὁρατότητα θέτομε τὸ κύριο θέμα, τὸ ὁποῖον θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ στὴν ἀνάλυση αὐτῇ. Πρὶν ἐπρόκειτο νὰ ἀποκαλύψωμε τὴν πλάνη, ὅπου μέσα ζοῦμε, ἐφ' ὅσον πιστεύομε, ὅτι μπορούμε ν' ἀποκτήσωμε πλήρη εἰκόνα γιὰ ἓνα αἰσθητὸ-πραγματικὸ ἀντικείμενο τῆς συνειδήσεώς μας. Τώρα πρόκειται νὰ δείξωμε ὅτι καὶ ἓνα ὁρατὸ ἀντικείμενο, ἀκριβῶς ὡς πρὸς τὴν ὁρατότητά του, δὲν εἶναι κάτι ποὺ μᾶς ἀνήκει χωρὶς ἄλλο, δηλαδή καὶ ἐδῶ ἀκόμα δὲν ἔχομε ἐξ ἀρχῆς πληρότητα. Καὶ γι' αὐτὸ, ὅπως θὰ ἴδουμε, ἡ φυσικὴ συνέπεια εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος χρωστάει τὴν ἐξέλιξη τῶν ὀπτικῶν του εἰκόνων ὑψηλοῦ βαθμοῦ σὲ μία ἐνέργεια, μὲ τὴν ὁποία δημιουργοῦνται ὁρατὰ μορφώματα καὶ ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ὅταν πρόκειται γιὰ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες, εἶναι ἡ *καλλιτεχνική*.

Γνωρίζομε ἀπὸ τὴ συνήθη ζωὴ, ὅτι ὅπου συγκεντρώνομε τὴν προσοχή μας, στὴ θέα τῶν πραγμάτων, ὅπως τὸ καλεῖ ἡ ἀνάγκη, ἡ ὀπτικὴ εἰκόνα μένει ἐλλιπής, ἐπιπόλαια καὶ ἀνεξέλικτη, ἐπειδὴ ἀνταποκρίνεται καὶ ἔτσι στὴν ἀνάγκη. Ἐπίσης ἀναγνωρίζομε ὅτι οἱ ἀτομικὲς διαφορὲς ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, οἱ διαφορὲς τῆς διαθέσεως, ἐπιτρέπουν ὥστε ὁ ἓνας νὰ μπορῇ εὐκόλα νὰ ἐπιτύχῃ ἀκριβῆ καὶ ζωντανὴ ὀπτικὴ εἰκόνα, ἐνῶ ὁ ἄλλος νὰ μὴ μπορῇ τόσο εὐκόλα· πάντως δεχόμεθα ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ διάθεση τοῦ καθενὸς νὰ ἴδῃ ἓνα ἀντικείμενο ὡς πρὸς τὴν ὁρα-

τῇ του πλευρὰ μέχρι τοῦ ἀνωτάτου βαθμοῦ ἐποπτικῆς σαφηνείας καὶ βεβαιότητος. Σὲ μερικὲς μάλιστα πνευματικὲς ἐνέργειες θεωροῦμε τὴν πληρότητα καὶ τὴν ἀκρίβεια τῆς ἐποπτείας, δηλαδὴ τῆς γνώσεως διὰ τῆς ὁράσεως, ὡς αὐτονόητη προϋπόθεση. Τοῦτο συμβαίνει σὲ ὠρισμένα εἶδη τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ ὠρισμένα πεδία ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Καὶ ὅμως ἐδῶ, ὅπου νομίζομε ὅτι πατᾶμε σὲ στέρεο αἰσθητὸ ἔδαφος, διατρέχομε τὸν κίνδυνο μιᾶς ἀπάτης, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ αἰσθητὸ ἀπόκτημα, ποὺ μᾶς προσφέρει ἡ ὄραση, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἀποσπάσωμε ἀπὸ ποικίλους καὶ διαφορετικοὺς συνδέσμους, ὅπου μέσα τὸ ἀπόκτημα τοῦτο γίνεται στοιχεῖο τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος πιστεύομε ὅτι μποροῦμε νὰ τὸ ἀναγάγωμε σὲ ἓνα πρότυπο τῆς πραγματικότητος, τὸ ὁποῖον ὀφείλει τὴν ὑπαρξή του σὲ ὅλως διαφορετικὰ ψυχο-σωματικὰ γεγονότα, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι πιστεύομε, ὅτι μποροῦμε νὰ τὸ πραγματώσωμε μέσα στὴ συνείδησή μας, ἂν τὸ μεταβάλωμε σὲ ἀπόκτημα ἄλλης φύσεως καὶ μορφῆς. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀπόψεις πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν.

Ὑπάρχει ἡ γνώμη: ὅ,τι αἰσθανόμεθα μὲ τὴν ὄραση μποροῦμε νὰ τὸ διαπιστώσωμε καὶ μὲ ἄλλες αἰσθήσεις, δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ βλέπομε μποροῦμε νὰ τὸ ψαύσωμε καὶ νὰ τὸ μετρήσωμε καὶ νὰ τὸ ζυγίσωμε, καὶ ἴσως μποροῦμε νὰ τὸ ἀκούσωμε ἢ νὰ τὸ γευθοῦμε καὶ νὰ τὸ ὀσφρανθοῦμε. Τοῦτο ὅμως εἶναι πλάνη, γιατί ὅ,τι βλέπομε, τὸ ἀπλῶς ὁρατό, δὲ μποροῦμε νὰ τὸ αἰσθανθοῦμε μὲ καμμιά ἄλλη αἴσθησι, παρὰ μόνον μὲ τὴν ὄραση. Τὸ ὁρατὸ εἶναι ἀδύνατο ὡς ὁρατὸ νὰ τὸ αἰσθανθοῦμε ἀλλιῶς, γιατί τότε δὲν θὰ ἦταν τὸ ὁρατό. Καὶ ὅμως ὁμιλοῦμε γιὰ ὁρατὰ ἀντικείμενα, ποὺ εἶναι δυνατόν νὰ τὰ αἰσθανθοῦμε καὶ ἀλλιῶς. Τότε ὅμως σιωπηρῶς παραμερίζομε μέσα μας τὸ γεγονός, ὅτι, ἂν ἀφαιρέσωμε τὶς αἰσθητὲς ιδιότητες ἐνὸς ἀντικειμένου, δὲν ἀπομένει γιὰ μᾶς τίποτα. Ὡστε, ἂν θελήσωμε νὰ ἀναφέρωμε ἓνα αἶσθημα ἢ μιὰ παράσταση, ποὺ ἀνήκουν στὴ σφαῖρα τῆς ὁράσεως, σὲ μιὰ πραγματικότητα, σὲ μιὰ ὑπόσταση ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ αὐτά, τότε εὐρισκόμεθα μπροστὰ στὸ ἀκόλουθο δίλημμα: ἢ ν' ἀναγάγωμε τὸ αἶσθημα ἢ τὴν παράσταση σὲ κάτι ποὺ ἀνήκει σὲ ἄλλη σφαῖρα διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς αἰσθήσεως· ἢ καταλήγομε στὸ κενόν, γιατί πέρα ἀπὸ τὸ αἶσθημα ἢ τὴν παράσταση τῆς ὁράσεως δὲν ἔχομε καμμιά πραγματικότητα, ὅπου νὰ τὰ ἀναφέρωμε. Γιατί, γιὰ νὰ εἰπῶ ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὁρατὴ πραγματικότητα, αὐτὴν πρέπει νὰ εἶναι δυνατόν κανεὶς νὰ τὴν ἰδῇ. Κατὰ τὴν ὄραση δὲν πρόκειται νὰ ἐξισώσωμε μιὰ ὑποκειμενικὴ ὀπτικὴ εἰκόνα μὲ μιὰ ἀντικειμενικὴ, τὴν ὁποίαν νὰ ὑποβαστάζῃ ἓνα αἰσθητὸ ὑπόβαθρο. Ἄν τὸ πρᾶγμα ἦταν ἔτσι, τότε θὰ ἔπρεπε κάθε ἄνθρωπος, ποὺ ἔχει κανονικὴ, ὑγιᾶ ὄραση νὰ καταλήγῃ σὲ μιὰ ὀπτικὴ παράσταση ἢ ὀπτικὸ αἶσθημα, ποὺ ν' ἀνταποκρίνεται πλήρως μὲ τὴν πραγματικότητα. Ὅμως, ὅταν προσπαθοῦμε νὰ ἰδοῦμε

ποῦ ἔγκειται ἡ διαφορὰ τῆς ὀρθῆς ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη ὄραση, διαπιστώνομε ὅτι δὲν εἶναι ἡ ὁρατὴ πραγματικότης ἐκείνη, ὅπου ἐξετάζομε, ἂν τὰ μάτια μας βλέπουν σωστὰ ἢ ὄχι. Ὅταν τὰ μάτια μας μᾶς παρουσιάζουν κάτι ποῦ δὲν ὑπάρχει, δηλαδή μιὰ πραγματικότητα ἀνύπαρκτη, τότε ἡ ἀνυπαρξία αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται σ' αὐτὸ ποῦ βλέπομε, γιατί αὐτὸ ἀκριβῶς ὑπάρχει, ἀλλὰ σ' αὐτὸ ποῦ δὲν μποροῦμε ποτὲ νὰ ἰδοῦμε. Μὲ τὴν αἴσθησιν τῆς ὁράσεως δὲν συναντῶνται ἄλλες αἰσθήσεις, στίς ὁποῖες καταφεύγομε γιὰ νὰ εἴμεθα σὲ θέσιν νὰ μιλήσωμε γιὰ πραγματικότητα. Ἄν διαπιστώσωμε ὅτι τὰ μάτια μας μᾶς ἀπατοῦν ὡς πρὸς τὴν θέσιν ἑνὸς ἀντικειμένου ἐν τῷ χώρῳ, τότε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ πιστεύσωμε ὅτι τὰ μάτια μας θὰ ἰδοῦν, θὰ αἰσθανθοῦν τὸ ἀντικείμενο σ' ἓνα ἄλλο μέρος, ἀπὸ ἐκεῖνο ὅπου εἶναι ὁρατό. Γιατί τὸ ἀντικείμενο εἶναι ὁρατὸ μόνον στὸ μέρος ἐκεῖνο, ὅπου γίνεται αἴσθητὸ ἀπὸ τὴν ὄραση. Ἀντίθετα ἐκεῖνο ποῦ μποροῦμε νὰ εἰποῦμε εἶναι ὅτι τὰ μάτια μας βλέπουν τὸ ἀντικείμενο σ' ἓνα διαφορετικὸ μέρος ἀπὸ ἐκεῖνο, ὅπου τὸ αἰσθάνεται π.χ. ἡ ἀφή μας.

Ὅ,τι εἶπαμε ὡς τώρα γιὰ τὴν ὄραση ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς αἰσθήσεις. Τὸ αἰσθητὸ δηλαδή, εἴτε εἶναι ὁρατὸ εἴτε εἶναι ἀκουστὸ εἴτε εἶναι ἀπτό, εἶναι πάντοτε δεμένο μὲ γεγονότα ποῦ συμβαίνουν μέσα στὴ συνείδησή μας. Κατὰ τὴ διαδικασία αὐτὴ τὰ αἰσθητὰ ποτὲ δὲν καταλήγουν σὲ μορφὲς ὀρισμένες καὶ ὁλοκληρωτικές, ἀλλὰ παραμένουν πάντοτε ἀτελεῖ καὶ ἀποσπασματικά. Γι' αὐτό, ὅταν προσπαθήσωμε ἓνα οἰοδήποτε πρᾶγμα, ποῦ κατέχομε τὸ ὄνομά του, νὰ τὸ ἀναπλάσωμε ὡς αἰσθητὸ ἀντικείμενο καὶ στὴ συγκεκριμένη του αἰσθητὴ μορφή, συνειδητοποιοῦμε τὴν ἀνικανότητά μας ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν. Ἔτσι γεννιέται μέσα μας ἡ σκέψη μήπως ὡς πρὸς τὶς ἱκανότητες τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχει ἡ δυνατότης τὸ αἰσθητὸ ἀπόκτημα νὰ τὸ ἀναπτύξωμε ἀπὸ τὴν ἐλλιπῆ κατάστασιν καὶ μορφή, ὅπου τὸ ἀφήνουν οἱ αἰσθήσεις.

Μιὰ παλαιὰ θεωρία ἐχώριζε τὶς αἰσθήσεις μεταξύ τους, ἀλλ' ἔθετε τὴ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη κατὰ παράταξιν. Σήμερα χωρίζουν τὶς αἰσθήσεις σὲ κατώτερες καὶ ἀνώτερες καὶ στίς ἀνώτερες βλέπουν ἓνα στάδιο ἐξελίξεως τῶν κατωτέρων. Ὅταν συγκρίνῃ κανεὶς —σύμφωνα μὲ τὴν θεωρίαν αὐτὴ— τὴν ἀφή μὲ τὴν ἀκοή καὶ τὴν ὄραση, πιστεύει ὅτι μέσα στίς δύο αὐτὲς ἀνώτερες αἰσθήσεις ἔχει διαφοροποιηθῇ καὶ εἰδικευθῇ ἡ ἱκανότης τοῦ αἰσθάνεσθαι ποῦ ὑπάρχει μέσα στὴν ἀφή. Ἄς συγκρίνωμε τώρα ἐδῶ μόνον τὴν ἀφή μὲ τὴν ὄραση. Γενικῶς τὸ αἰσθητὸ ὑλικὸ τῆς πραγματικότητος, ποῦ ὀφείλει τὴν ὑπαρξὴ του στὴν αἴσθησιν τῆς ἀφῆς, καὶ τὸ αἰσθητὸ ὑλικό, ποῦ ὀφείλει τὸ εἶναι του στὴν αἴσθησιν τῆς ὁράσεως, μένουν, σταματοῦν στὴν ἴδια βαθμίδα τῆς ἐξελίξεως. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιὰ μιὰ διαδικασία μέσα στὴν συνείδησή μας, ἡ ὁποία δὲν παράγει σταθερὲς μορφὲς ποῦ νὰ μποροῦμε νὰ τὶς συγκρατήσωμε. Ὑπάρχει ὁμως

μία βασικὴ διαφορὰ: ὅτι στὴ σφαῖρα τῆς ἀφῆς δὲν ὑφίσταται καμμία δυνατότης ν' ἀναπτύξῃ κανεῖς τὸ αἰσθητὸ ὑλικό της καὶ νὰ φθάσῃ σὲ τελειότερες μορφές, ἐνῶ στὴ σφαῖρα τῆς ὁράσεως εἶναι δυνατόν νὰ φθάσωμε σὲ αἰσθητές, ἐνυλες μορφές. Ἡ αἴσθησις τῆς ἀφῆς μᾶς δίδει μόνον αἰσθήματα καὶ ποτὲ παραστάσεις. Βεβαίως ὁμιλοῦμε γιὰ ἀντίσταση τῆς ὕλης, γιὰ σκληρότητα, γιὰ μαλακότητα κτλ., ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι χαρακτηρισμοὶ γλωσσικοί, δὲν εἶναι παραστάσεις τῆς ἀφῆς. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ποὺ μᾶς δίδει ἡ ἀφή εἶναι ἀδύνατο νὰ μορφώσωμε αὐτὸ ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ χαρακτηρίσωμε ὡς παράσταση τῆς ἀφῆς, γι' αὐτὸ ἀναγκαζόμεστε ν' ἀφήσωμε τὸ πεδίο τῆς ἀφῆς καὶ νὰ μετακινηθοῦμε στὸ πεδίο τῆς γλώσσας καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν ἐννοιῶν. Εἶναι φανερό ὅμως ὅτι μὲ τὸ σχηματισμὸ ἐννοιῶν, μὲ τίς ὁποῖες χαρακτηρίζομε ὅ,τι μᾶς δίδει ἡ ἀφή, δὲν μεταβάλλεται ἡ κατάστασις, ὅπου ἐπάνω στηρίζεται ἡ αἴσθησις ποὺ ἔχομε γιὰ τὰ ἀπτά. Ἐδῶ λοιπὸν ἔχομε ἀπλᾶ αἰσθήματα καὶ δὲν ἔχομε καμμιά ἄλλη προηγμένη ἐκφραστικὴ μορφή, ὅπως π.χ. εἶναι ἡ παράστασις.

Εἶπαμε ἤδη ὅτι καὶ τὸ δημιούργημα τῆς ὁράσεως, τὸ ὁρατό, δὲν ἔχει ὡς μορφή πληρότητα. Ἡ μεγάλη ὅμως διαφορὰ μεταξὺ ἀφῆς καὶ ὁράσεως, ἡ τεράστια πρόοδος, ποὺ παρουσιάζει τὸ αἰσθάνεσθαι, καθὼς ἐξελίσσεται ἀπὸ τὴν ἀφή στὴν ὄρασις, συνίσταται στὸ ὅτι στὴν ὄρασις ἔχομε τὴ δυνατότητα ν' ἀναπτύξωμε τὴν αἰσθητὴ, ὁρατὴ ὕλη σὲ σταθερές, πλήρεις μορφές. Τὸ αἰσθάνεσθαι, ἐνῶ ὡς ἀφή εἶναι ἀκόμα ἀγλωσσο, ὡς ὄρασις φαίνεται ὡσὰν νὰ ἔχῃ τὴν ἰκανότητα νὰ ἐκφρασθῇ. Πῶς ὅμως εἶναι τοῦτο δυνατόν; Ἐνας γλωσσολόγος λέγει ὅτι «εἶναι δυνατόν νὰ ἰδῇ κανεῖς χωρὶς γλῶσσα, νὰ αἰσθανθῇ, νὰ καρφώσῃ τὰ βλέμματά του ἐπάνω στὰ πράγματα, νὰ ὀνειρευθῇ γι' αὐτά, ἀλλὰ χωρὶς λέξεις δὲν εἶναι δυνατόν οὔτε πρὸς στιγμή νὰ ἔχομε τίς ἀπλές παραστάσεις: λευκὸ ἢ μαῦρο». Ἐδῶ ὅμως ὑπάρχει μία πλάνη. Εἶναι βέβαια εὐνόητο, ὅτι ἡ κοινὴ χρῆσις τῆς αἰσθήσεως τοῦ ὁρᾶν, ὅπως αὐτὴ γίνεται γιὰ πρακτικοὺς σκοποὺς τῆς ζωῆς καὶ γιὰ θεωρητικοὺς σκοποὺς τῆς γνώσεως, δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ παραστάσεις. Πλανάται ὅμως κανεῖς ὅταν πιστεύῃ, ὅτι ἡ γλῶσσα, ἡ ἰκανότης ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ ὁμιλῇ, στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ. Παραβλέπει κανεῖς ὅτι, παρὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς γλώσσας, παρὰ τὴν κυριαρχία ποὺ ἔχει ἡ συνείδησις μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς γλώσσας, τὸ ὑλικὸ τῆς ὁράσεως μένει στὴν ἴδια κατάστασις, δηλαδὴ στὴν κατάστασις ποὺ ἦταν καὶ χωρὶς τὴ γλῶσσα, καὶ χωρὶς τὴν ἰκανότητα νὰ σχηματίζῃ ἐννοιες.

Ὡστε εἶναι φανερό, ὅτι γιὰ νὰ δημιουργήσῃ κανεῖς αἰσθητὰ - ὁρατὰ ἀντικείμενα, ποὺ νὰ εἶναι ἔργα μιᾶς συνειδητῆς ἐνέργειας, θὰ πρέπει ἡ ἐνέργεια αὐτὴ νὰ ἀποτελῇ περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς λειτουργίας ἐκείνης στὴν ὁποίαν ὀφείλομε γενικῶς τὰ ὁρατὰ ἀντικείμενα, δηλαδὴ τῆς ὁράσεως. Καὶ τὴν ἐνέργεια ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν συνειδητὴ τὴν συναντοῦμε μεταξὺ

τόσων άλλων έκφραστικῶν τρόπων τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ὄταν διαπιστώνουμε εἴτε στὸν ἑαυτό μας εἴτε στοὺς ἄλλους ἀνθρώπους τὴν προσπάθεια νὰ παραστήσουμε κάτι ὁρατό, ὅταν δηλαδὴ βλέπουμε τὸν ἄνθρωπο νὰ σχεδιάζει, νὰ ζωγραφίζει, νὰ πλάθῃ καὶ ἔτσι νὰ φέρνῃ στὸ φῶς ἓνα ἔργο, ποὺ προορίζεται μόνον γιὰ τὴν ὁραση, τότε ἀκριβῶς προβάλλει τὸ ἐρώτημα: πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνεύσουμε, νὰ ἐξηγήσουμε αὐτὴ τὴ συνειδητὴ ἐνέργεια; Ἡ περισσότερὴ πρόχειρὴ ἀπάντησις εἶναι ἐδῶ, ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ πρέπει ν' ἀποδοθῇ στὸ ἔμφυτο ἐνστικτο τοῦ ἀνθρώπου, στὴν ἔμφυτη μιμητικὴ τοῦ ὁρμῆ ἢ στὴν ἔμφυτη τάση ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ παίξῃ. Ἡ ἀπάντησις ὅμως αὐτὴ δὲν ἐξηγεῖ, πῶς εἶναι δυνατόν στὸν ἄνθρωπο ν' ἀναπτύξῃ ἀπὸ μέσα του μιὰ τέτοια ἐνέργεια. Ἐκεῖνο ποὺ ἔχει ἐδῶ σημασία εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος σὲ μιὰ ὀρισμένη σφαῖρα τῶν αἰσθήσεων τοῦ ἀναπτύσσει τὴν ἱκανότητα νὰ ἐκφράζῃ τὸν ἑαυτό του μέσα σ' ἓνα αἰσθητὸ ὑλικὸ καὶ ἡ σφαῖρα αὐτὴ εἶναι ἡ ὁραση. Ἀντίθετα στὴ σφαῖρα τῆς ἀφῆς δὲν ἔχει ὁ ἄνθρωπος τὴ δυνατότητα νὰ ἀντικειμενικοποιήσῃ τὴν παράστασις τῆς ἀφῆς, νὰ παραστήσῃ μᾶλλον τὸ αἶσθημα τῆς ἀφῆς. Ἄν ἠθέλαμε νὰ παραστήσουμε ὅ,τι ὀνομάζουμε παράστασις τῆς ἀφῆς τοῦ ἀντικειμένου, τὸ μόνον ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ κάμωμε εἶναι νὰ ἐπαναλάβωμε τὸ ἀντικείμενο ἄλλῃ μιὰ φορὰ, δηλαδὴ νὰ κατασκευάσωμε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀφῆς, γιὰ νὰ προκαλέσωμε τὴν ἴδια παράστασις μὲ τὴν ἐπανάληψιν τοῦ ἀντικειμένου. Ἐτσι ὁμως δὲν προχωροῦμε οὔτε ἓνα βῆμα περαιτέρω, γιὰτὶ δὲν ἔχομε κανένα μέσο νὰ ἐξουσιάζωμε τὴν παράστασις τῆς ἀφῆς. Ὅ,τι ὅμως εἶναι ἀδύνατο στὸ πεδίο τῆς ἀφῆς, τοῦτο εἶναι κατορθωτὸ στὴ σφαῖρα τῆς ὁράσεως. Γιὰ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο, ἀπὸ τὸ ὁποῖον δὲν μπορούμε νὰ χωρίσωμε τὴν παράστασις τῆς ἀφῆς, μπορούμε νὰ χωρίσωμε τὴν ὁρατότητά του ὡς κάτι ἀνεξάρτητο. Δὲν χρειαζόμεθα πολλὰ μέσα γιὰ νὰ παρουσιάσωμε στὴ συνείδησή μας ἓνα ὁρατὸ ἀντικείμενο. Εὐθὺς ὡς χαράζωμε ἓνα διάγραμμα, ἓνα ἀπλὸ σχεδιάσμα, κάνομε κάτι γιὰ τὴν ὁραση, ποὺ δὲν μπορούμε ποτὲ νὰ κάμωμε γιὰ τὴν ἀφή· δημιουργοῦμε κάτι ποὺ παρουσιάζει τὴν ὁρατότητα τοῦ ἀντικειμένου. Ἐτσι φέρνομε κάτι καινούριον στὸ φῶς, δημιουργοῦμε κάτι ἄλλο ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ ἦταν πρὶν κτῆμα τῆς παραστάσεως τῆς ὁράσεως. Τὸ ἀπλὸ αὐτὸ γεγονὸς πρέπει νὰ μᾶς ἀναγκάσῃ νὰ σκεφθοῦμε, τί σημασία ἔχει ἡ ἱκανότητα νὰ παριστάνωμε ὁρατῶς γιὰ τὴ διαδικασία τῶν λειτουργιῶν, ποὺ γίνονται μέσα στὸ πεδίο τῆς ὁράσεως.

Ἡ πρόχειρὴ λοιπὸν ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα: «πῶς πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμε τὴν ἐνέργεια ποὺ δημιουργεῖ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, ποὺ σχεδιάζει, ζωγραφίζει καὶ πλάθει», ἡ ὁποία λέγει ὅτι ἡ συνειδητὴ αὐτὴ ἐνέργεια πρέπει νὰ ἀποδοθῇ στὴν ἔμφυτη κλίση τοῦ ἀνθρώπου νὰ μιμῆται, στὸ ἐνστικτο, ἐμφανίζεται ἀκόμα πιὸ πρόχειρὴ καὶ ἐπιπόλαιη τώρα ποὺ τίθεται τὸ ἐρώτημα: τί γίνεται μέσα στὸ πεδίο τῆς ὁράσεως, ὅταν ἀναπτύσσεται μέσα

σ' αὐτὸ μία ἐνέργεια, ἡ ὁποία δὲν ἔχει τίποτα τὸ ἀνάλογο σὲ ὠρισμένα ἄλλα αἰσθητήρια ὄργανα; Ἀναμφισβήτητα κάθε αἴσθηση, εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς ἄλλες, γιατί προσκομίζουν στὴ συνείδηση ἓνα ἰδιαίτερο εἶδος πραγματικότητος ἢ κάθε μία. Τὸ χάσμα ὅμως ποὺ χωρίζει τὶς αἰσθήσεις τὴ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ἓνα πεδίο τῆς αἰσθήσεως ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὅταν ἀναλογισθοῦμε ὅτι στὴ μία αἴσθηση δὲν ὑπάρχει μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀπλὸ αἰσθάνεσθαι —ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ὄσφρηση, τὴν ἀφή καὶ τὴ γεύση— σὲ ἐνέργεια ποὺ νὰ παριστάνη αἰσθητά, νὰ μορφώνη ἀντικειμενικὰ δημιουργήματα, ἐνῶ στὴν ἄλλη —ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ὄραση καὶ τὴν ἀκοή— ἡ μετάβαση αὐτὴ συντελεῖται συνεχῶς καὶ ὁδηγεῖ στὴ γένεση συνθέτων καὶ σημαντικῶν δημιουργημάτων — αὐτὸ εἶναι τὸ καίριο σημεῖο ποὺ πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμε, νὰ ἐξηγήσωμε, καὶ μάλιστα ὄχι γιὰ νὰ διδαχτοῦμε πρὸς τί οἱ ἱκανότητες αὐτές, οἱ παραστατικές, μποροῦν καὶ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνται, ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ θεωρῆται ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἱκανοτήτων αὐτῶν ὡς ἓνα ἀνεξήγητο θαῦμα.

Ἄν ἦταν δυνατόν νὰ μετακινήσωμε τὸν ἑαυτὸ μας σ' ἐκείνη τὴν κατάσταση, ἀπ' ὅπου ἡ πραγματικότης νὰ εἶναι μόνον ὁρατή, ἂν ἦταν δυνατόν νὰ ἀποσύρωμε τὴ συνείδησή μας ἀπ' ὅλα τὰ σημεῖα, ἀπ' ὅλα τὰ λοιπὰ αἰσθητήρια, ὅπου ἐργάζεται, καὶ νὰ συγκεντρώσωμε ὅλη τῆς τὴ δύναμη στὸ ὁπτικὸ σύστημα, στὸ ὄργανο τῆς ὁράσεως, τότε θὰ εὐρισκόμεθα ἀπέναντι σὲ πράγματα ποὺ θὰ μᾶς ἔδειχναν τὸ παιγνίδι τοὺς ἀπὸ μακριά, χωρὶς νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ τὰ πλησιάσωμε. Κάθε προσπάθεια νὰ ἐξουσιάσωμε τὴν πραγματικότητα, τὰ πράγματα αὐτά, μὲ τὸ νοῦ μας, τὴ γνώση μας ἢ καὶ τὸ συναίσθημά μας θὰ ἀφάνιζε τὴν ὁρατότητά των. Ἐφ' ὅσον μένομε δεμένοι στὴν ὁρατότητα, ἡ συνείδησή μας θὰ εἶχε μία ἄμεση θέα καὶ θὰ κατέληγε σὲ μιὰ ὑπόκωφη, «θεωρητική», παθητικὴ συμπεριφορά. Ἐπίσης κατὰ τὴν προσπάθειά μας ν' ἀναπλάσωμε παραστάσεις θὰ εὐρισκόμεθα μπροστὰ σ' ἓνα χάος ἀπὸ φαινόμενα ποὺ ἔρχονται καὶ παρέρχονται, ἀπὸ μορφώματα ποὺ συνωθοῦνται καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ διαλύονται. Μέσα ἀπ' αὐτὸ τὸ χάος, τὸν τυχαῖο συνειρμὸ τῶν ὁπτικῶν εἰκόνων, καὶ τὴ γενικὴ σύγχυση, θὰ συνειδητοποιούσαμε ὅτι μόνον μία ἐνεργητικὴ συμπεριφορά θὰ ἦταν δυνατόν νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ στὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τῶν παραστάσεών μας γιὰ μιὰ ὁρατὴ πραγματικότητα. Θὰ ἦταν λοιπὸν γιὰ μᾶς μιὰ λύτρωση, ἂν ἀνακαλύπταμε μέσα μας τὴ δυνατότητα νὰ κάμωμε κάτι στὸ πεδίο τῆς ὁράσεως, νὰ δράσωμε ἐδῶ, ἐνῶ σ' ὅλα τ' ἄλλα πεδία τῶν αἰσθήσεων τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν.

Τί σημαίνει ὅμως νὰ δράσωμε στὸ πεδίο τῆς ὁράσεως; Δὲν σημαίνει τίποτα ἄλλο παρὰ ὅ,τι προσφέρουν τὰ μάτια στὴ συνείδηση, τοῦτο νὰ τὸ πραγματοποιήσωμε, νὰ τὸ δημιουργήσωμε γιὰ τὰ μάτια. Τὰ μάτια προσφέρουν στὴ συνείδηση ὁρατὰ ἀντικείμενα· παρόμοια, ἀλλὰ ὡς ἔργα τέχνης,

νά προσφέρωμε κι ἐμεῖς στὰ μάτια. Ἔτσι καταλήγομε στὴ δημιουργία τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν. Καὶ ὅπως ἡ γλῶσσα, ἡ ὁποία εἶναι δημιούργημα τοῦ ἀνθρώπου, δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ προέκταση, μορφή ἐξελίξεως τῆς σκέψεως τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι καὶ οἱ εἰκαστικὲς τέχνες δὲν εἶναι παρὰ μορφή ἐξελίξεως τῆς ὁράσεως. Καὶ ὅπως ἡ γλῶσσα δὲν μιμεῖται τίποτε, ἀλλὰ θέτει, ἔτσι καὶ τὸ ἔργο τῆς τέχνης δὲν μιμεῖται κανένα φυσικὸ ἔργο, καμμία φυσικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ δημιουργεῖ πρωτότυπη μορφή καὶ πραγματικότητα. Ἡ λειτουργία ἐκείνη ποὺ συντελεῖται μέσα στὸ ὁπτικὸ σύστημα, ἡ ἴδια τώρα ἀναπτύσσεται, ἐξελίσσεται καὶ δημιουργεῖ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, τὸ ὁποῖον εἶναι αἰσθητὸ ἀπὸ τὴν ὄραση.

Τοῦτο ὁμως τὸ δημιούργημα τῆς τέχνης εἶναι κάτι ἄλλο, παρὰ ἓνα ἀπλῶς ὁρατὸ ἀντικείμενο, ἔχει πνευματικὸ βάθος καὶ ἔκφραση καὶ δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀπομίμηση ἑνὸς πράγματος ποὺ ὑπάρχει. Ἦδη τὴ στιγμὴ ποὺ συντελεῖται ἡ κίνηση τοῦ χεριοῦ, ἡ ὁποία δὲν ἐπιζῇ περισσότερον ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς γενέσεώς της, ἤδη μέσα στὶς στοιχειώδεις προσπάθειες μιᾶς εἰκαστικῆς ἐνέργειας τὸ χέρι δὲν κάνει κάτι ποὺ τὸ ἔκαμε ἤδη καὶ τὸ μάτι. Τουναντίον ἐδῶ γεννιέται κάτι καινούργιο καὶ τὸ χέρι ἀναλαμβάνει νὰ ἀναπτύξη περαιτέρω ὅ,τι κάνει τὸ μάτι, ἀκριβῶς ὁμως στὸ σημεῖο, ὅπου τὸ μάτι ἔχει ἤδη σταματήσει τὴ δράση του. Ἐκεῖ, ὅπου τελειώνει τὸ ἔργο τοῦ ματιοῦ, ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀρχίζει τὸ ἔργο τῆς τέχνης. Τὸ ἔργο τῆς τέχνης δὲν μιμεῖται κάτι ποὺ ἔχει ἤδη κάμει τὸ μάτι, ἀλλὰ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ὅπου ἀπλῶς κινεῖται παθητικῶς ἡ ὄραση. Ἄν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶχε τὰ μέσα ὅ,τι τοῦ προσφέρεται ὡς ὁρατὸ ἀπὸ τὴν αἴσθησι τῆς ὁράσεως νὰ μπορῇ νὰ τὸ ἀναπτύξη, τότε δὲν θὰ κατέληγε στὴ σκέψη, ὅτι γιὰ νὰ ἐξελίξη, ν' ἀναπτύξη τίς παραστάσεις τῆς ὁράσεως πρέπει νὰ συμμετάσχουν καὶ ἄλλα ὄργανα τοῦ σώματος ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μάτια. Ἀκόμα καὶ ὅταν χαράσσει μὲ τὸ χέρι του μία γραμμὴ, ἀκόμα καὶ ὅταν κἀνὴ μία χειρονομία, ἡ ὁποία ἔχει σκοπὸ νὰ παραστήσῃ κάτι, ποὺ νὰ εἶναι ὁρατό, δηλαδὴ ποὺ νὰ τὸ αἰσθάνεται τὸ μάτι, θὰ καταλάβῃ, ἂν σκεφθῇ σωστά, ὅτι μ' αὐτὸ κάνει κάτι γιὰ τὴν παράστασι τῆς ὁράσεως, τὸ ὁποῖον τὸ ὄργανο τῆς ὁράσεως μόνο του δὲν μπορεῖ νὰ τὸ κάμῃ. Τὸ ἐπίτευγμα τοῦ χεριοῦ μπορεῖ νὰ τοῦ φανῇ ἐλλιπὲς ἐν σχέσει μὲ τὸ θαυμαστὸ ἐπίτευγμα τοῦ ματιοῦ, τῆς ὁράσεως. Καὶ ὁμως, ἂν σκεφθῇ, ὅτι τὸ μάτι δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιήσῃ, νὰ δημιουργήσῃ, ἐκεῖνο ποὺ κάθε φορὰ φέρει εἰς φῶς, ὅταν βλέπῃ, ὅταν ἐνεργῇ ὡς ὄραση, θὰ ἀναγνωρίσῃ ὅτι ἀκόμα καὶ στὰ ἀπλᾶ σχεδιάσματα ὑπάρχει κάτι ποὺ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ αἴσθησι τῆς ὁράσεως, πέρα ἀπὸ τὸ ἀπλὸ ὁρᾶν. Τὸ ἀπλὸ ὁρᾶν δὲν δημιουργεῖ τίποτα, ἐνεργεῖ μόνον ὡς αἶσθημα, ἐνῶ τὸ σχεδιάσμα εἶναι ἔ ρ γ ο ποὺ κεῖται πέρα ἀπὸ τὸ ἀπλὸ ὁρᾶν, ἂν καὶ προϋποθέτει τὴ λειτουργία τοῦ ὁρᾶν. Ἄν ἡ ὄραση, μὲ τὴν ἄπειρη ποικιλία χρωμάτων καὶ σχημάτων ποὺ τοῦ παρουσιάζει, καθηλώνῃ τὸν ἄνθρωπο στὴ βου-

βότητα τῆς ἀπλῆς θέας καὶ εἶναι ἔτσι ὑποχρεωμένος μόνον μὲ τὴ γλῶσσα νὰ μετατρέψῃ τὸ θέαμα σὲ ἀντικειμενικὴ ἔκφραση, ἢ ἱκανότης τὴν ὁποίαν εὐρίσκει μέσα του, ὅ,τι βλέπει νὰ τὸ μεταβάλῃ σὲ ἀντικείμενο τῆς πλαστικῆς του παραστάσεως, τοῦ δείχνει τὸ δρόμο πρὸς τὸν ὁποῖον μπορεῖ νὰ ἐξελιχθῇ ἡ ἐνέργεια τοῦ ὁράν, ὅταν προσλάβῃ καλλιτεχνικὴ ἔκφραση. Τόσον ἡ γλῶσσα, τὸ σύστημα δηλαδὴ τῶν λέξεων, τῶν συμβόλων, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει καμμιά ὁμοιότητα μὲ τὰ πράγματα ποὺ ἐκφράζει, ὅσον καὶ ἡ πλαστικὴ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὸ νοῦ του κάθε ἰδέα περὶ μιμήσεως.

Ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ κανεὶς ἐδῶ νὰ εἰπῇ εἶναι τοῦτο : ὅ,τι κάνει τὸ χέρι τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, ὅταν ἀναλαμβάνῃ νὰ συνεχίσῃ παραστατικά, πλαστικά τὴν ἐργασία ποὺ κάνει τὸ μάτι, ἂν συγκριθῇ μὲ τὴν ἄκοπη καὶ θαυμαστὴ, αὐτόματη ἐνέργεια τοῦ ματιοῦ, εἶναι πολὺ ἐπίπονο καὶ κακότεχνο. Τὸ μάτι σὲ κάθε στιγμή ποὺ ἐνεργεῖ παρουσιάζει στὴ συνείδηση ἓνα θαυμάσιο κόσμο ἀπὸ εἰκόνες. Ἀπὸ τὴν ἄλλῃ μεριὰ ὅμως πρέπει κανεὶς νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ παραστήσῃ πλαστικὰ μορφές, ἀνοίγει ἓνα δρόμο, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ μόνος ποὺ τὸν ὑψώνει πέρα ἀπὸ τὰ ἀπλᾶ, βουβὰ αἰσθήματα τῆς ὁράσεως. Καὶ ὅπως ἡ γλῶσσα ὑψώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀπλῆ, αἰσθησιακὴ σχέση του μὲ τὸν κόσμο καὶ τοῦ δημιουργεῖ μία ἀντικειμενικὴ, ἐννοιολογικὴ σχέση μὲ τὰ πράγματα, ἔτσι καὶ ἡ πλαστικὴ ἐνέργεια, ἡ εἰκαστικὴ τέχνη τοῦ ἀνθρώπου τὸν ὑψώνει ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς βουβῆς θέας, σὲ μία σφαῖρα τοῦ πνεύματος, ὅπου οἱ μορφές ὁμιλοῦν μόνες τους. Τόσο τὸ φαινόμενο τῆς γλώσσας, ὅσο καὶ τὸ φαινόμενο τῆς πλαστικῆς καὶ γενικῶς τῆς εἰκαστικῆς τέχνης δείχνουν ὅτι ἡ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ κίνηση καὶ ἐξέλιξη συμβαδίζουν. Ἐτσι γίνεται συνειδητὸ ὅτι ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη δὲν συνίσταται στὴ χειραφέτηση τῆς πνευματικῆς λειτουργίας ἀπὸ τὴ σωματικὴ, ἀλλὰ ἔγκειται στὴ σύγχρονη λειτουργία τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν ἐνεργειῶν.

Ἡ πλαστικὴ εἰκαστικὴ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ ἐξέλιξη τῆς διαδικασίας τοῦ ὁράν. Ἡ ἐνέργεια αὕτῃ ἀνοίγει ἓνα ἰδιαίτερο, ξεχωριστὸ χῶρο γιὰ τὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσωμε μία πλάνη. Συνήθως λέγεται ὅτι μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐποπτικῆς σχέσεως μὲ τὰ πράγματα, εἰσάγεται κανεὶς στὴ σχέση ποὺ ἔχει ὁ καλλιτέχνης μὲ τὴ φύση. Εὐλόγη εἶναι βεβαίως ἡ ἀπαίτηση, ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν κατὰ τρόπο πλούσιο καὶ ἱκανοποιητικὸ τὰ μάτια του, ὅταν μάλιστα πρόκειται ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ὁρατὴ πλευρὰ τῶν πραγμάτων ἀπέναντι στὴν μειωτικὴ ἐκτίμηση ποὺ τοὺς δείχνουν πολλοί. Ἀλλὰ ἐδῶ ἀκριβῶς πλανᾶται κανεὶς γι' αὐτὸ ποὺ ἐπιτυγχάνει μὲ τὴν προσπάθεια αὕτῃ. Ὡς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς καλλιέργειας τῆς

έποπτείας, δηλαδή τῶν αἰσθημάτων τῆς ὁράσεως, κατὰ κανόνα συμβαίνει ὥστε ἡ ἐξησκημένη ἐνέργεια τοῦ ματιοῦ νὰ ἀποκτᾷ τόση ἔνταση, πού νὰ ὑποχωροῦν ὅλα τὰ ἄλλα ἐνδιαφέροντα, τὰ ὁποῖα ἐξυπηρετοῦνται συνήθως ἀπὸ τὴν ὄραση. Ἡ ἄσκηση αὐτὴ τοῦ ματιοῦ ἀποδεικνύεται συνήθως ἀνώφελη, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ κύριο ἐπίτευγμα πού ἀνήκει στὸν κόσμο τῆς ὁράσεως, δηλαδή γιὰ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες. Ὡς ἀπόδειξη τούτου ἀρκεῖ ν' ἀναφέρωμε ὅτι ἀκριβῶς ἡ θετικὴ ἐπιστημονικὴ ἀπασχόληση μὲ τὴ φύση, ἡ ὁποία καταγίνεται ἀκατάπαυστα μὲ τὴν ὁρατὴ πλευρὰ τῶν πραγμάτων, συνήθως κάνει τὸν ἄνθρωπο ἀνίκανο νὰ καταλάβῃ τὴν ἰδιαίτερη σχέση, πού ἔχει ὁ καλλιτέχνης μὲ τὴ φύση.

Τοῦτο εἶναι εὐεξήγητο, ὅσο καὶ ἂν φαίνεται παράδοξο. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνέργεια δὲν ἀποβλέπει τόσο εἰς τὸ ὁρᾶν ὅσο εἰς τὸ γινώσκειν. Τὸ κέρδος λοιπὸν πού ἀποκτᾷ ἡ ὄραση, ἡ ἐποπτεία ἀπὸ τὴν ἄσκηση, δὲν καταλογίζεται στὸ ὁρᾶν, ἀλλὰ στὸ γινώσκειν. Ὅ,τι ἀποκτᾷ ἐδῶ κανεὶς μὲ τὴν ἐποπτεία, τὰ αἰσθήματα τοῦ ὁρᾶν, δὲν εἶναι κάτι πού τὸ ἔχει κανεὶς ἰδῆ ἢ πρέπει νὰ τὸ ἰδῇ, ἀλλὰ κάτι πού τὸ ἔχει κανεὶς γνωρίσει ἢ πρέπει νὰ τὸ γνωρίσῃ. Ὑπόκειται λοιπὸν κανεὶς στὴν ἀπάτη, ὅταν νομίζει ὅτι κατέχει τὰ πράγματα ὡς πρὸς τὴν καθολικὴ ὁρατότητά των, ἐπειδὴ ἡ γνώση του στηρίζεται στὴν ὄραση. Ἐτσι τὸ πνευματικὸ ἐνδιαφέρον ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν μοναδικὴ ἐνέργεια, μὲ τὴν ὁποίαν εἶναι δυνατὸν ν' ἀναπτυχθῇ καὶ νὰ μορφωθῇ τὸ ὑλικὸ πού μᾶς προσφέρουν τὰ μάτια καὶ νὰ γίνῃ ἀπόκτημα τῆς ὁρατότητος. Καὶ τοῦτο συμβαίνει περισσότερο, ὅσο πιὸ πολὺ συμμετέχει ἡ ὄραση στὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἐννοιολογικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου τῶν ἐννοιῶν. Μὲ τὴν ηὐξημένη παρατηρητικότητά τῆς ὁράσεως ἀποκτᾷ κανεὶς καὶ τὴ γνώση τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τῶν πραγμάτων, καὶ συνάμα τοῦ δημιουργεῖται ἡ πεποίθησις, ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφράσῃ γνώμη γιὰ τὴ λεγόμενη καλλιτεχνικὴ ἀπόδοση τῆς φύσεως.

Καὶ ὅμως ἡ γνώση αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸν ποτὲ νὰ ἀποτελέσῃ κριτήριον γιὰ κάτι πού δὲν ἀνήκει στὴ σφαῖρα τῆς γνώσεως, ἀλλὰ τῆς τέχνης. Τὸ ἔργο τέχνης ἡ γνώση αὐτὴ τὸ βλέπει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος, δηλαδή περιορίζεται νὰ εὔρῃ μέσα στὸ καλλιτέχνημα ὅ,τι τυχὸν εἶναι ὁρατὸ καὶ στὴ φύση, δηλαδή καὶ στὸ ἔργο τῆς φύσεως, καὶ δὲν συνειδητοποιεῖ ὅτι τὸ ὁρᾶν τοῦ καλλιτέχνου ἀρχίζει ἐκεῖ, ὅπου παύει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιστήμονος. Ὅσο λοιπὸν καὶ ἂν ὀξύνῃ κανεὶς τὴν παρατηρητικότητά του καὶ τὴν ὁρασὴν του, δὲν σημαίνει ὅτι μ' αὐτὸ ἀνοίγει κι' ὅλας τὸ δρόμο πρὸς τὴν τέχνη. Ἀνάλογα μάλιστα μὲ τὴν ἀτομικὴ διάθεσιν ἀναπτύσσεται μία ἐποπτικὴ σχέση μὲ τὴ φύση καὶ τὴ ζωὴ, τὴν ὁποίαν χαρακτηρίζει ἄλλοτε μιὰ μεγάλῃ δεκτικότητι γιὰ ὅλους τοὺς ἐρεθισμοὺς, ἄλλοτε πάλιν μία συναισθηματικὴ προσέγγισις στὴ φύση, ἡ ὁποία ἐκφράζεται σὲ βιώματα καὶ διαθέσεις. Καὶ τὰ δύο ὅμως αὐτὰ δὲν ἔχουν τίποτα τὸ κοινὸ μὲ ὅ,τι

θὰ ὀνομάζαμε καλλιτεχνικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φύση. Καὶ τοῦτο διότι κανένα ἀπὸ τὰ δύο, οὔτε ἡ δεκτικότης γιὰ ἐρεθισμοὺς οὔτε ἡ συναισθηματικὴ προσέγγιση, δὲν ὁδηγεῖ πέρα ἀπὸ τὴ φύση. Σὲ στιγμὲς ποὺ ἀνεβάζουν τὸν ἄνθρωπο σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο συμβαίνει νὰ παρατηροῦμε, νὰ συναντοῦμε ἓνα συναίσθημα ἐγγύτητος μὲ τὴ φύση, τὸ ὁποῖον μᾶς ὁδηγεῖ σὲ στενότατη σχέση μὲ ὅλη τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Μὲ τὴ θαυμαστὴ σαφήνεια τοῦ ὁρᾶν ἐνώνεται τότε τὸ συναίσθημα μὲ τὸ ἄπειρο, τὸ ἀπύθμενο. Σ' αὐτὲς τὶς στιγμὲς μᾶς φαίνεται ὅτι δὲν εὐρισκόμεθα στὸν κόσμο τῆς ἀπτῆς σωματικότητος, ὅτι δὲν εἶναι ὁ καθημερινὸς κόσμος, τὸ θέατρο τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς, μὲ τὸ ὁποῖον ἔχομε νὰ κάμωμε. Εἴμαστε σὲ μία ὄνειρευτὴ κατάσταση, λησμονοῦμε τὸν ἑαυτὸ μας καὶ βυθιζόμεθα σὲ μία ἐποπτεία γοητευτικὴ, ἡ ὁποία γεμίζει ὅλο μας τὸ εἶναι. Τότε μᾶς ἀποφαίνεται ὅτι μᾶς ἀποκαλύπτεται τὸ μυστικὸ τῆς φύσεως, καὶ ἐν σχέσει μ' αὐτὴν τὴν κατάσταση ἡ γνώση μᾶς φαίνεται ἓνα ἐπίπονο ἀπόσπασμα, ποὺ χρειάζεται ἀπόδειξη καὶ λογοδοσία. Σ' αὐτὲς τὶς στιγμὲς, ὅπου ἡ ἀπομόνωση τῆς αἰσθητῆς ἐποπτείας συμπίπτει μὲ μία διεγερτικότητα τοῦ συναισθήματος, δημιουργεῖται ἡ διάθεση ἐκείνη, ὅπου νομίζομε ὅτι εἰσχωροῦμε καὶ ἀγκαλιάζομε τὴ φύση περισσότερο ἀπὸ κάθε πραγματικὴ καὶ θεωρητικὴ συμπεριφορὰ πρὸς αὐτήν.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁποῖος εἶναι ἱκανὸς ν' ἀπολαύσῃ αὐτὴν τὴν ἐποπτικὴ ἡδονή, αὐτὴ τὴ γοητεία, ποὺ ἔρχεται ἀπὸ μία βαθύτερη θέα τῆς φύσεως, αὐτὸς θὰ μπορέσῃ νὰ στραφῇ καὶ πρὸς τὴν σφαῖρα τῆς τέχνης καὶ ἐδῶ νὰ εὕρῃ ἄκοπα βαθειὰ ἱκανοποίηση. Αὐτὸς θὰ πιστεύσῃ ὅτι τὸ μυστικὸ νόημα τῆς τέχνης ἔγκειται σ' αὐτό : ὅτι ἡ τέχνη μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ μορφές καὶ παραστάσεις, ποὺ ὁμιλοῦνε ἀμεσώτερα στὴν ψυχὴ ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῆς φύσεως. Αὐτὸς θὰ εἶναι πεπεισμένος, ὅτι ἀντλεῖ τὸ βαθύτερο νόημα καὶ περιεχόμενο τοῦ καλλιτεχνήματος, ἂν κατὰ τὴ θέασή του δοκιμάζῃ συναισθήματα παρόμοια μ' ἐκεῖνα ποὺ ἔχει, ὅταν προσεγγίξῃ τὴ φύση. Εἶναι περίεργο ὅτι οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι στὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ εἰδικότητά των ἔχουν μία ἀντικειμενικὴ αὐστηρότητα, γρήγορα περιπίπτουν στὴ συναισθηματικότητα, ὅταν πλησιάσουν τὴν τέχνη. Δὲν καταλαβαίνουν ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια στηρίζεται σὲ μία ἀντικειμενικότητα καὶ σαφήνεια, ἡ ὁποία εἶναι τόσο μακριὰ ἀπὸ τὸ ὄργιο τῆς συναισθηματικότητός των, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ στεγνότητα καὶ νηφαλιότητα ἐκείνων ποὺ πλησιάζουν τὴν τέχνη μὲ τὰ μεθοδικὰ μέσα τῆς ἐπιστήμης. Ὅπου πρόκειται γιὰ ἐνέργεια —καὶ ἡ τέχνη εἶναι ἐνέργεια— ἐκεῖ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ κάμῃ κανεὶς τίποτα μὲ διαθέσεις. Καὶ μάλιστα ὅσο ἔντονες γίνονται οἱ διαθέσεις, τόσο παραλύουν τὴν ἐνεργητικὴ ζωὴ. Ἄν σ' ἐκεῖνες τὶς στιγμὲς τῆς ὑψηλῆς θέας τῆς φύσεως ἐνόμιζε κανεὶς ὅτι ἀγγίζει τὸ πλῆρωμα καὶ τὴν πρωταρχικότητά της, τώρα, ποὺ προσεγγίζει τὴν τέχνη, κα-

ταλαβαίνει, συνειδητοποιεί, ότι αντί να κατέχη κάτι κατέχεται εκείνος από κάτι. Για ένα καλλιτεχνικό βίωμα είναι δυνατόν να γίνη λόγος μόνον σε κεῖνον, ὁ ὁποῖος δὲν τολμᾷ νὰ σχηματίσῃ σαφὴ παράσταση γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει τὸν καλλιτέχνη εἶναι τοῦτο : ὅτι δὲν παραδίδεται παθητικῶς στὴ φύση, καὶ δὲν ἐγκαταλείπει τὸν ἑαυτὸ του στὶς συναισθηματικὲς διαθέσεις, ποὺ τοῦ γεννῶνται, ἀλλὰ ὅτι ζητεῖ ἐνεργητικῶς νὰ ἀποκτήσῃ, ὅ,τι τοῦ προσφέρεται στὰ μάτια του.

Ὅσο παράδοξο καὶ ἂν φαίνεται, ἡ τέχνη ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου σταματᾷ ἡ αὐτόματη ἐποπτεία. Ὁ καλλιτέχνης δὲν χαρακτηρίζεται μὲ καμμία ἰδιαίτερη ἐποπτικὴ ἱκανότητα, δηλαδή μὲ τὸ ὅτι εἶναι ἱκανὸς νὰ βλέπῃ καλύτε-
ρα ἢ ἐντονώτερα, μὲ τὸ ὅτι ἡ ὄρασή του ἔχει τὴν ἰδιαίτερη ἱκανότητα νὰ ἐπιλέγῃ, νὰ συνοψίζῃ, νὰ μεταμορφώνῃ, νὰ ἐξευγενίζῃ. Τουναντίον χαρακτηρίζεται μὲ τὸ ὅτι ὁ φυσικὸς του προικισμὸς τὸν φέρνει ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἐποπτικὴ ἀντίληψη στὴν ἐποπτικὴ ἔκφραση. Ἡ σχέση του μὲ τὴ φύση δὲν εἶναι σχέση θεᾶς καὶ ἐποπτείας, ἀλλὰ σχέση ἐκφράσεως. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγ-
κεται ἡ διαφορὰ τῆς παθητικῆς ἀπὸ τὴν ἐνεργητικὴ συμπεριφορὰ πρὸς τὴν φύση. Ἐδῶ ἔγκειται τὸ θαυμαστὸ καὶ κρίσιμο σημεῖο ποὺ χωρίζει τὸν καλλιτέχνη ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους. Ὅλοι βλέπομε καὶ φανταζόμεθα στὴ φύ-
ση ὅ,τι βλέπει καὶ φαντάζεται καὶ ὁ καλλιτέχνης. Τὴ στιγμὴ ὅμως ποὺ ἐπι-
χειροῦμε ἀπὸ τὴν ἐποπτικὴ ἀντίληψη, ἀπ' αὐτὸ ποὺ βλέπομε, νὰ προχωρή-
σωμε στὴν πλαστικὴ, εἰκαστικὴ ἔκφραση, βρισκόμαστε μπροστὰ σ' ἓνα ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο, τὸ ὁποῖο μᾶς συνειδητοποιεῖ τὴν ἀνικανότητά μας νὰ ἀντιστρέψωμε τὸ γεγονὸς τοῦ ὁρᾶν, τῆς ἐποπτικῆς ἀντιλήψεως πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς αὐτενεργοῦ ἐξελίξεως. Τότε ἀκριβῶς καταλαβαίνομε τί μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς τὸ διδάξῃ καμμία πείρα. Ὅποιος θέλει νὰ συνειδητοποιήσῃ τὴν πραγματικὴ διαδικασίαν, ἡ ὁποία διαδραματίζεται γιὰ νὰ μεταβῇ κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ θεὰ καὶ παράσταση στὴν εἰκαστικὴ καὶ πλαστικὴ ἐνέργεια, αὐτὸς θὰ κα-
ταλάβῃ ὅτι σ' ὅλη τὴν καλλιτεχνικὴν διαδικασίαν ἡ ἀπλὴ θέαση καὶ παρά-
σταση σημαίνει μόνον τὴν ἀρχή, τὴν ἀφετηρίαν, ἐνῶ ὅλη ἡ ἐξέλιξις καὶ τε-
λείωσις τοῦ ἔργου συνδέεται μὲ τὴν πλαστικὴ ἱκανότητα τοῦ καλλιτέχνου.

Ὡστε τὸ ἀξιοσημεῖωτο στὸν καλλιτεχνικῶς προικισμένο ἄνθρωπο ἔγκειται σὲ τοῦτο : ὅτι μέσα του μία διαδικασία, ποὺ ὑποτυπωδῶς ὑπάρχει σὲ κάθε ἄνθρωπο, προσλαμβάνει μία μονομερῆ ἐξέλιξις ποὺ ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὸ κοινὸ μέτρο. Ἐνῶ ἐμεῖς σταματοῦμε στὶς ἐποπτεῖες ποὺ μᾶς προ-
σφέρει τὸ μάτι καὶ ἐμποδιζόμαστε νὰ προχωρήσωμε περαιτέρω ἀπὸ ἓνα ἀδιόρατο σκότος, ὁ καλλιτέχνης ἔχει μέσα του τὴν ἱκανότητα ἐκεῖνες τὶς γενικὲς καὶ ἀόριστες ἐποπτεῖες νὰ τὶς ἀναπτύσῃ σὲ ὀριστικὰ καὶ ἀπτὰ ἐκ-
φραστικὰ μέσα. Ἐκεῖ ὅπου ἐμεῖς συγκεντρώνομε τὸ βλέμμα μας καὶ τὴ συν-
είδησή μας γιὰ νὰ ἰδοῦμε τὸ ἀντικείμενο, νὰ ἔχωμε τὴν ἐποπτεία του, καὶ

δὲν μποροῦμε νὰ κάμωμε οὔτε ἓνα βῆμα παρὰ πέρα, ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀρχίζει ἡ ζωὴ τοῦ καλλιτέχνου, ἡ ὁποία τὴν ἀπραξία τῆς θέας τὴν μεταβάλλει σὲ ἐνέργεια πλαστική. Ὅλοι οἱ χειρισμοὶ του, ἀπὸ τὸν ἀπλούστερο ὡς τὸν συνθετότερο, δὲν κρύβουν κανένα ἀνώτερο σκοπὸ, παρὰ πῶς θὰ συνεχίσῃ μὲ πλαστικὸ τρόπο ὅ,τι ἄρχισε νὰ κάνῃ τὸ μάτι μὲ τὴν ἀπλὴν θέα. Ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ἡ ὄραση, ἡ θέα, δουλεύει πλαστικά, ἀλλὰ αὐτὴ κάπου σταματᾷ, γίνεται στατική, ἐνῶ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια συνεχίζει δυναμικὰ τὴν ἐποπτεία καὶ τὴν παράσταση.

Ἄν μάλιστα κανεῖς χωρίσῃ αὐστηρῶς τὴν πνευματικὴ ἀπὸ τὴν σωματικὴ ἐργασία, δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ προσπεράσῃ τὴ γνώμη ὅτι ὁ καλλιτέχνης μὲ τὴν ἐξωτερικὴ του ἐνέργεια, τὴν καλλιτεχνικὴ του ἐργασία, κάνει γιὰ τοὺς ἄλλους ὁρατό, ἀπὸ καὶ σταθερό, αὐτὸ ποὺ ἤδη μέσα του ἔχει λάβει μορφή. Ἴσως μάλιστα προχωρήσῃ αὐτὸς πρὸ πέρα καὶ πιστεύσῃ, ὅτι ὁ καλλιτέχνης, καθὼς ἀρχίζει τὴ δουλειά του, δὲν κάνει τίποτα ἄλλο παρὰ ἀπὸ ἀνάγκη δημιουργεῖ μία ἀρετὴ, ἐπειδὴ δὲν ἔχει κανένα ἐξωτερικὸ μέσο νὰ ἐκφράσῃ τίς μορφές, ποὺ εἶναι μέσα στὸ πνεῦμα του σὲ καθαρότητα καὶ τελειότητα. Καὶ ἐφ' ὅσον πιστεύσῃ τοῦτο, δὲν θὰ ἀπαλλαγῇ καὶ ἀπὸ τίς συναφεῖς πλάνες, οἱ ὁποῖες προκύπτουν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα στὸ ὁρατὸ ἔργο τῆς τέχνης βλέπει ἓνα σύμβολο τοῦ πνεύματος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι θεωρεῖ τὴν πλαστικὴ, εἰκαστικὴ εἰκόνα κατώτερη ἀπὸ τὴν ἀόρατη μορφή ποὺ ἔχει στὸ πνεῦμα του. Γιὰ νὰ μὴ καταλήξῃ κανεῖς σ' αὐτὴν τὴν πλάνη δὲν ὑπάρχει ἄλλος τρόπος παρὰ νὰ παραιτηθῇ ἀπὸ τὸν ἀδικαιολόγητο χωρισμὸ τῆς πνευματικῆς ἀπὸ τὴ σωματικὴ ἐργασία. Τοῦτο μάλιστα εἶναι ἀνάγκη νὰ τὸ κάμῃ, ὅταν θέλῃ νὰ καταλάβῃ τὴν οὐσία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἐδῶ ἡ σχέση τοῦ πνευματικοῦ καὶ σωματικοῦ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σχέση τοῦ νοήματος καὶ τῆς λέξεως, προφορικῆς ἢ γραπτῆς, ὅπου εὐκολώτερα χωρίζει κανεῖς τὸ σῶμα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς γλώσσας. Κατὰ τὴ διανοητικὴ πορεία, δηλαδὴ τὴ μετάβαση τῆς διάνοιας ἀπὸ τὸ ἓνα σημεῖο στὸ ἄλλο, εἶναι γεγονὸς ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργασίας συντελεῖται στὸ ἐσωτερικόν, ἐνῶ ἡ παράλληλη γλωσσικὴ ἐκφραση φαίνεται νὰ εἶναι κάτι ἐξωτερικόν.

Ὁλωσδιόλου διαφορετικὴ εἶναι ἡ διαδικασία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Ἐδῶ στὸ ἐσωτερικόν τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπάρχουν ὄργανα, τὰ ὁποῖα πρόκειται νὰ φέρουν στὸ φῶς τὸ σκοπὸ τῆς καλλιτεχνικῆς προσπάθειας. Ἀκόμα γιὰ ν' ἀρχίσῃ ὁ καλλιτέχνης τὸ ἔργο του, ποὺ θὰ τὸν ὀδηγήσῃ στὸ σκοπὸ του, πρέπει νὰ καταπιασθῇ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἐνέργεια, καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴν σωματικὴ ἐνέργεια ἐξαρτᾶται ὅ,τι θέλει νὰ ἐπιτύχῃ. Τί εἶναι ἡ ἀπλὴ θέαση, ἐν συγκρίσει μὲ τὴν ἐξέλιξη τὴν ὁποίαν ἡ θέαση αὐτὴ θὰ λάβῃ κατὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια; Ἡ ἀπλὴ θέαση εἶναι ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια ὅ,τι εἶναι τὸ τραύλισμα ἐν συγκρίσει πρὸς

τὴν ἀνεπτυγμένη γλωσσικὴ ἱκανότητα. Ὁ καλλιτέχνης εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλον συνειδητοποιεῖ, ὅτι ἡ ἀνώτερη ἐξέλιξη τῆς πνευματικῆς-καλλιτεχνικῆς τοῦ ζωῆς, ἀρχίζει τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ παράστασή του ἢ μᾶλλον ἡ ἐσωτερικὴ πίεση τῆς παραστάσεώς του, τῆς ἐποπτείας του θέτει σὲ κίνηση τὰ ἐξωτερικὰ ὄργανα τοῦ σώματός του, δηλαδή τὴ στιγμὴ ποὺ στὴν ἐνέργεια τοῦ ματιοῦ καὶ τοῦ νοῦ θὰ προστεθῇ καὶ ἡ κίνηση τοῦ χεριοῦ του· τότε μόνον ἀνοίγει τὸ δρόμο ἀπὸ τὸ σκότος πρὸς τὸ φῶς, ἀπὸ τὴν παθητικὴ δέσμευση στὴν ἐνεργητικὴ ἐλευθερία του. Ὅλη ἡ μεγαλοφυΐα του καὶ ὅλος ὁ φυσικὸς του προικισμὸς ἀναπτύσσεται σ' αὐτὴν τὴν ἀπ' ἐξω ὁρατὴ στιγμὴ, ὅπου συντελεῖται ὄχι ἡ παράσταση, ἀλλὰ ἡ γένεση, ἡ δημιουργία τοῦ καλλιτεχνικοῦ κόσμου τῶν παραστάσεων. Ὁ καλλιτέχνης εἶναι ὑποχρεωμένος ἐξ ἀρχῆς νὰ στρέψῃ τὴν ἐνέργειά του πρὸς τὰ ἐξω. Ἡ ἐνέργειά του ὅμως αὐτὴ δὲν εἶναι ὀλιγώτερο πνευματικὴ ἀπ' ἐκείνη ποὺ γίνεται μέσα στὸ νοῦ του. Καὶ ἐπειδὴ ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια θέλει νὰ εἶναι πνευματικὴ, πρέπει ἀκριβῶς νὰ συνίσταται σὲ ὀρισμένα, ἀπλᾶ αἰσθητῶς ἐπιτεύγματα. Ἐτσι ἡ ἐσω καὶ ἡ ἐξω ὄψη γίνονται ἐδῶ, δηλαδή στὸ ἔργο τῆς τέχνης, ἓνα πρᾶγμα, ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία.

Ἄν λοιπὸν ἰδοῦμε τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία ὡς μία συνέχιση τῆς διαδικασίας τοῦ ὁρᾶν, ὡς μία ἐξέλιξη τοῦ ὁρᾶν πρὸς ὀρισμένες ἀπλές μορφές, τότε θὰ καταλάβωμε, ὅτι τὸ μάτι ἀπὸ μόνο του, μὲ τὴ δύναμή του δὲν μπορεῖ νὰ τελειώσῃ τὸ ἔργο ποὺ ἀρχίζει, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ κινητοποιηθῇ καὶ ὅλος ὁ ἄνθρωπος πρὸς ἓνα εἶδος ἐνέργειας. Τότε μόνον τὸ ὑλικὸ ποὺ προσφέρει ἡ ὄραση μορφώνεται σὲ πνευματικὴς ἀξίες, δηλαδή σὲ ἔργα τέχνης. Ἐτσι ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία εἶναι ἓνα εἶδος συνειδητῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἓνα εἶδος τοῦ συνειδέναι.

Συνήθως κάνει κανεὶς κατάχρηση μὲ τὸν ὅρο συνείδηση ἢ συνειδέναι. Προϋποθέτει κανεὶς πρῶτα μία κανονικὴ γενικὴ συνείδηση, ἓνα κανονικὸ βαθμὸ τοῦ συνειδέναι. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ συνειδέναι, δηλαδή στὴν περιοχὴ του, ἀναπτύσσεται ἡ πρακτικὴ πλευρά, ἡ πλευρὰ τοῦ πράττειν σύμφωνα μὲ σκοπούς, καὶ ἡ θεωρητικὴ γνώση τοῦ κόσμου. Ἡ ἐνέργεια τοῦ καλλιτέχνη δὲν ἀνήκει οὔτε στὴ μία οὔτε στὴν ἄλλη πλευρά, θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ. Ἐτσι φαίνεται ὅτι, ὅταν ἡ συνείδηση ἀφοσιώνεται στὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια, ἐκεῖ εἶναι ὡσὰν νὰ πρέπει νὰ ἀφήσῃ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας τοῦ συνειδέναι, γιὰ νὰ τεθοῦν σὲ κίνηση οἱ μυστικὲς δυνάμεις ποὺ ἀποτελέσματά των θεωρεῖται τὸ καλλιτέχνημα. Ἡ συνείδηση ὅμως δὲν εἶναι ποτὲ μία γενικὴ κατάσταση, ἀλλὰ πάντοτε ὑπάρχει ὡς μία συγκεκριμένη ἐνέργεια. Εἶναι μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπο ἡ συνείδηση κάτι τὸ συνεχῶς ρέον τόσο ὡς πρὸς τὴν ἔνταση καὶ τὸ βαθμὸ ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς ἐνεργείας, μὲ τὴν ὁποίαν πάντοτε ἐξελίσσεται. Χωρὶς ὀρισμένη ἐνέργεια

δὲν ἀναπτύσσεται συνείδηση. Ἡ σχετικὴ σαφήνεια τοῦ συνειδέναι δὲν εἶναι μία δεδομένη μόνιμη κατάσταση, ὅπου ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται καὶ ἐκτελεῖ ὠρισμένες ἐνέργειες, ἀλλὰ μία ἄλλη ἔκφραση γιὰ τὴν ἐκάστοτε ζωηρότητα τῆς νοητικῆς ἐνεργείας, τὴν ὁποίαν ὁ ἄνθρωπος ἀναπτύσσει. Ἔτσι ἡ συνείδηση δὲν εἶναι κάτι ποὺ μένει πάντοτε σταθερό, καὶ τὸ ὁποῖον ἀπλῶς συνοδεύει ὠρισμένες ἐνέργειες τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσεται μέσα σ' αὐτὲς τὶς ὠρισμένες καὶ διάφορες ἐνέργειες.

Εἶναι λοιπὸν περίεργο ὅτι, ἐπειδὴ ἡ συνείδηση ἐνὸς ἀνθρώπου εἶναι δεμένη μὲ μία ἐνέργεια διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ, αὐτὸς δὲν θέλει νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια ὡς κάτι χωριστὸ καὶ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ καὶ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἐνέργεια. Εἶναι φυσικὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ κάνῃ μόνον ἓνα πρᾶγμα, δηλαδὴ νὰ περιορίσῃ τὴν ἱκανότητά του σὲ μία ἐνέργεια. Ὅσο περισσότερο ὑψώνεται πρὸς τὴν ὠρισμένη κατεύθυνση, ὅπου ἀναπτύσσει τὴν ἐνέργειά του, τόσο περισσότερο θὰ μειώνωνται οἱ ἱκανότητές του πρὸς ἄλλες πλευρές. Μὲ τὴν μείωση ὅμως τῆς σχετικῆς ἱκανότητος ἢ καὶ μὲ τὴν ἐξαφάνισή της, μειώνεται ἢ ἐξαφανίζεται καὶ ἡ σχετικὴ συνείδηση ποὺ ἀναπτύσσεται μαζί της καὶ τὴ συνοδεύει. Ὅταν λοιπὸν ὁ καλλιτέχνης βυθίζεται στὸ ἔργο του, στὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου του, παύει νὰ σκέπτεται καὶ νὰ κάνῃ ὅ,τι κάνουν καὶ σκέπτονται οἱ ἄλλοι. Καὶ ὅσο σημαντικώτερο εἶναι τὸ ἔργο του τόσο καὶ περισσότερο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, ποὺ οἱ ἄλλοι θεωροῦν ἀξιόλογα. Τότε ὁ καλλιτέχνης θεωρεῖται ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὡς ἀφηρημένος, καὶ ὡς κυριαρχούμενος ἀπὸ δυνάμεις ὅχι συνειδητὲς σ' αὐτὸν τὸν ἴδιον. Ὁ καλλιτέχνης ὅμως ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση γιὰ ὅ,τι πράττει, δηλαδὴ γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐκτελεῖ. Ἄν ὁ καλλιτέχνης φαίνεται στοὺς ἄλλους ὅτι ἐκτελεῖ τὸ ἔργο του ὡς ἀφηρημένος, ὡς μία ὑπαρξὴ ἔξω ἀπὸ τὴ ζωὴ, ὅμως αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι βέβαιος ὅτι μέσα στὴν ἐνέργειά του εἶναι ὁλωσδιόλου ἄγρυπνος. Ὁ βαθμὸς τῆς συνειδήσεως, ὅπου φθάνει, ὅταν συνοδοιπορῇ μὲ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, δὲν τοῦ εἶναι ἀρκετός. Ἔτσι ὁ καλλιτέχνης, ὅταν ἡ ἐπιστήμη ὑπερηφανεύεται γιὰ τὴν πρόοδό της καὶ τοῦ δείχνῃ τὸν κόσμον, ὅπως αὐτὴ τὸν γνωρίζει καὶ τὸν κατέχει, δὲν αἰσθάνεται τὴν ἱκανοποίησιν ποὺ δοκιμάζει ὁ ἐπιστήμων. Ὁ καλλιτέχνης, ἂν καὶ διαφωτίζεται μὲ ὅσα διδάσκει ἡ ἐπιστήμη γιὰ τὰ πράγματα καὶ τὸν κόσμον γενικῶς, δὲν πείθεται ὅμως ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἔτσι, ὅπως τὸν ἀναπτύσσει ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδηση. Σιωπηρῶς μέσα του ὁ ἴδιος θεωρεῖ τὴν ἐπιστήμην ὡς ἓνα φτωχικὸ ἐπίτευγμα, ἐφ' ὅσον ἡ ἴδια ἐγείρει τὴν ἀξίωσιν ὅτι κατέχει μὲ τὴ γνώσιν της τὸν κόσμον, διότι αὐτὸ ποὺ προσφέρει ἡ γνώσις εἶναι μόνον ἔννοιες καὶ ὅχι πράγματα.

Αὐτὸ ποὺ δοκιμάζει ὁ καλλιτέχνης κατὰ τὴν πρόοδο τῆς ἐργασίας του εἶναι, ὅτι βλέπει νὰ γεννιέται καὶ ν' ἀναπτύσσεται μέσα του μία συνείδηση, τὴν ὁποίαν πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν ἀναπτύσσει. Ἄν τώρα ἡ ἐνέργειά του φαίνε-

ται στους άλλους, που δεν είναι ικανοί να την πραγματοποιήσουν, ως μία ενέργεια που εύρσκεται μακριά από την πρακτική και τη θεωρητική ζωή, σ' αυτόν διαμορφώνεται αυτή ως απόλυτη συνείδηση. 'Ο ίδιος είναι πεπεισμένος ότι ή συνείδησή του, ή συνειδητή του ενέργεια όλοένα και διευρύνεται, ότι έπιστρατεύει όλες του τις δυνάμεις και τις ύποτάσσει στην ύπηρεσία της καλλιτεχνικής του ενέργειας. Και όπου ο καλλιτέχνης συγχωνεύεται πλήρως με ό,τι κάνει, όπου ο ίδιος λησμονεί όλα τ' άλλα, που άπασχολούν τη συνείδησή του εκτός από την καλλιτεχνική του ενέργεια, εκεί δοκιμάζει ο καλλιτέχνης τον ύψιστο βαθμό της αυτοσυνειδησίας και μέσα άπ' αυτήν συλλαμβάνει και συνάμα εκτελεί το όραμά του, το έργο του.

'Απ' αυτή τη σκοπιά ή θέση της καλλιτεχνικής ενέργειας μέσα στις άλλες ενέργειες της ζωής είναι όλωσδιόλου διαφορετική άπ' ό,τι την βλέπει ή άλλη ζωή. Έτσι ο καλλιτέχνης εμφανίζεται ισότιμος δίπλα στον έρευνητή, γιατί και στους δύο φανερώνεται ή ίδια ροπή, ή τάση ν' άφομοιώσουν τον κόσμο, όπου μέσα ζούν και οί δύο, με άλλα λόγια να διασπάσουν τά όρια της στενής, φτωχικής και συγκεχυμένης συνειδήσεως και να άνοίξουν διάπλατα τον όρίζοντα του πνεύματος. Όταν άναγνωρίσωμε ότι το λογικό δεν είναι δυνατόν να λύση το πρόβλημα του κόσμου σε όλη του την έκταση, δηλαδή να άποκτήση πλήρη γνώση του κόσμου, τότε γίνεται συνειδητό, ότι ο άνθρωπος έχει και άλλες ικανότητες, με τις όποιες μπορεί να κατακτήση στην πραγματικότητα, δηλαδή ν' άνοίξη κόσμους, οί όποιοι δεν είναι προσιτοί στην έπιστήμη. Άρκει βεβαίως να ίδοϋμε με έλεύθερο βλέμμα τί πράγματι κάνει ο καλλιτέχνης, για να καταλάβωμε ότι αυτός συλλαμβάνει μία πλευρά του κόσμου, ή όποία είναι συλληπτή μόνον με τά μέσα του, και ότι ο καλλιτέχνης καταλήγει σε μία συνείδηση της πραγματικότητας, που καμμιά λογική δεν μπορεί να την προσφέρει. Όπως το λογικό δεν ήσυχάζει προτού το ύλικό της πραγματικότητας το ύποτάξη σε ώρισμένες λογικές μορφές, έτσι και ή καλλιτεχνική ενέργεια δεν φθάνει στο τέλος της, προτού δημιουργήση άξίες αισθητικές ώρισμένης μορφής.

'Η καλλιτεχνική συνείδηση διαφέρει από την κοινή συνείδηση, κατά τουτο : ότι ή ύλη των παραστάσεων, από την όποιαν άποτελείται, έχει προσλάβει μορφή με σταθερές ιδιότητες, σταθερά γνωρίσματα. Ποίου είδους είναι οί ιδιότητες αυτές, θα προσπαθήσωμε άργότερα να έπισημάνωμε. Άν ή άπόκτηση της συνειδήσεως περί του κόσμου, περί της πραγματικότητας, ήταν δυνατόν ν' άναπτυχθ ή με παραστάσεις της όράσεως, με τη χρήση της αισθήσεως αυτής και με τη συγκέντρωση της προσοχής μας, τότε θα ήταν ζήτημα της άπλης μας θελήσεως να σχηματίσωμε τη συνείδηση για μιá έποπτική εικόνα του κόσμου. Είδαμε όμως πριν ως ποιό σημείο είναι δυνατόν να φθάσωμε με τις άπλές παραστάσεις της όράσεως. Είδαμε επίσης πριν ότι ο κόσμος, ως αντικείμενο της γνώσεως, παρουσιάζεται σε

μᾶς κατ' ἀρχὰς ὡς ἓνα χάος ἀπὸ ἀκατανόητα καὶ ἀσύντακτα γεγονότα. Τὸ χάος ὅμως τοῦτο ἔχει ὁ καθένας τὰ λογικὰ μέσα νὰ τὸ τακτοποιήσῃ, ἐφ' ὅσον θελήσῃ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν. Τοῦτο γίνεται μὲ τὴν ἐπιστήμη. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ὅμως μιᾶς παραστατικῆς, πλαστικῆς συνειδήσεως δὲν διαθέτουν γενικῶς ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀνάλογα μέσα. Ἐδῶ, δηλαδὴ στὴν καλλιτεχνικὴ σφαῖρα, καθὼς διαπιστώνομε ὅτι κάθε βῆμα πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἀπαιτεῖ καὶ μία ἐνέργεια ὁλοένα καὶ περισσότερο περίπλοκη, αἰσθανόμαστε τὶς δυνάμεις μας νὰ παραλύουν. Καταλαβαίνομε βεβαίως ὅτι τὰ μάτια δὲν ὑπάρχουν μόνον γιὰ νὰ μᾶς προσφέρουν τὶς εἰκόνες τῶν πραγμάτων τοῦ ἔξω κόσμου, ἀλλὰ ὅτι μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς αἰσθήσεως τοῦ ὁρᾶν, γεννιέται κάτι μέσα μας, τὸ ὁποῖον ἐπιδέχεται μία περαιτέρω ἐξέλιξη μέσα μας. Ὄταν ὅμως θελήσωμε νὰ κρατήσωμε τὸ φευγαλέο φαινόμενο τῆς ὁράσεως, νὰ διαμορφώσωμε τὸ ἄμορφο, τότε δὲν ἔχομε τὴ δύναμη καὶ κανένα ὄργανο τοῦ σώματος δὲν μᾶς βοηθεῖ πρὸς τοῦτο. Ὄταν ὅμως τὸ καλοσκεφθοῦμε, τότε μᾶς φαίνεται σὰν ἓνα θαῦμα, ὅτι ἡ ἱκανότης ποὺ ἔχομε νὰ βλέπωμε, νὰ αἰσθανώμεθα μὲ τὰ μάτια καὶ νὰ φέρνωμε στὴν παράστασή μας τὸ ὁρατό, αὐτὴ ἡ ἱκανότης, ἡ ὁποία μᾶς δείχνει κάτι τὸ ὁρατό, σὲ μερικὰ ἄτομα ἐξελίσσεται τόσο, ὥστε ὁδηγεῖ στὴ δημιουργία ὀρισμένων καὶ σταθερῶν μορφωμάτων.

Καταλαβαίνομε λοιπὸν ὅτι, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν πλαστικὴ ἱκανότητα, ποὺ ἀναπτύσσεται σὲ καλλιτεχνικὴ συνείδηση, τότε ἡ ἀπλὴ βούληση δὲν ἀρκεῖ, ἀλλὰ ὅτι τὸ κύριο εἶναι τὸ νὰ μπορῇ κανεὶς νὰ ἀναπτύξῃ μέσα του αὐτὴ τὴν ἱκανότητα. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ τονισθῇ ὅτι συχνὰ μία ἐξωτερικὴ καὶ ἐπιπόλαια ἀντίληψη πιστεύει ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναπτύξῃ μία καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια, καὶ τότε γεννιέται ἓνα ἔλεεινὸ καὶ μὲ πολλὰς ἀξιώσεις ὑποκατάστατο ποὺ θεωρεῖται ἀπὸ πολλοὺς ἔργο τέχνης. Πραγματικὰ ὅμως ἡ γνήσια ζωὴ τῆς τέχνης ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση μέσα σὲ ὀρισμένα ἄτομα ἀναπτύσσεται πρὸς τὴν πλευρὰ ἐκείνη, ὅπου τὸ ἐσωτερικὸ βίωμα τῆς αἰσθήσεως τοῦ ὁρᾶν συνδυάζεται μὲ τὴν ἐξωτερικὴ ἱκανότητα πολὺ πάνω ἀπὸ τὸ κοινὸ μέτρο· καὶ ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς χαρακτηρίζει τὸν πραγματικὸ καλλιτέχνη.

Ὄταν λέμε ὅτι μποροῦμε νὰ συνειδητοποιήσωμε τὸν ὁρατὸ κόσμον, ἐννοοῦμε ὅτι μποροῦμε ν' ἀποκτήσωμε μία συνείδηση, ἡ ὁποία εἶναι δυνατόν νὰ γεννηθῇ σὲ ὅλους τοὺς κανονικὰ ὀργανωμένους ἀνθρώπους, καθὼς ἐπίσης καὶ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἔχῃ ὡς περιεχόμενο ὅλη τὴ σφαῖρα τοῦ ὁρατοῦ. Γιὰ τὴ σφαῖρα αὐτὴ τοῦ ὁρατοῦ ἔχομε μιὰ ἀτελῆ, ἀνεπαρκῆ ἐννοια, γιατί σκεπτόμαστε μόνον αὐτὸ ποὺ μποροῦμε ν' ἀποκτήσωμε μὲ τὴν ἀπλὴ χρῆση τῶν ματιῶν μας. Μὲ τὴν ἐκφραση ὅμως, «σφαῖρα τοῦ ὁρατοῦ», συνδέομε, ὅπως εἶδαμε, καὶ μιὰ ἄλλη σημασία. Ἡ σημασία αὐτὴ περιέχει τὴ δυνατότητα νὰ συνειδητοποιοῦμε ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ ἐκεῖνο

πὸ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἱκανότητες, πὸ προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὴν χρῆση τῶν ματιῶν. Μὲ τὶς ἱκανότητες αὐτὲς ἡ φύση προικίζει μόνον λίγους ἀνθρώπους, καὶ αὐτοὺς σπάνια μὲ πλούσιο τρόπο. Ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ μιλήσωμε γιὰ μιὰ συνείδηση τῆς ὁρατότητος, οὔτε μὲ τὴν ἔννοια ὅτι αὐτὴ εἶναι προσιτὴ σὲ ὅλους στὸ ἴδιο μέτρο οὔτε μὲ τὴν ἔννοια ὅτι στὴ συνείδηση αὐτὴ εἶναι ὅλα προσιτά. Γιατί, ἂν καὶ ἡ ἱκανότης νὰ φθάνη κανεὶς σὲ φωτεινὲς καταστάσεις ὁρατότητος εἶναι δοσμένη σὲ ὀρισμένα ἄτομα καὶ δὲν εἶναι γενικὸ ἀγαθό, ὅμως ἡ ἐνέργεια αὐτὴ, ὡς ἐνέργεια συνειδητὴ, εἶναι δυνατόν νὰ συλλάβῃ μόνον μεμονωμένα σημεῖα τοῦ ὁρατοῦ, καὶ πολλὰ ἀπὸ τὸ τεράστιο ὕλικὸ πὸ ἔρχεται ἀκατάπαυστα στὰ μάτια μας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποταχθοῦν σ' αὐτὴ τὴν ἐνέργεια.

Γ'

Ὅποιος συμπεριφέρεται μόνον παθητικῶς μὲ τὴν ὄρασή του, αὐτὸς μπορεῖ νὰ πιστεύῃ, ὅτι κατέχει τὸν ὁρατὸ κόσμον σ' ὅλο τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλία του. Ἡ εὐκολία μὲ τὴν ὁποία εἰσρέει στὰ μάτια του τὸ ἀνεξάντλητο πλῆθος τῶν ὁρατῶν ἐντυπώσεων, ἡ ταχύτης μὲ τὴν ὁποίαν μέσα του διαδέχεται ἡ μία παράσταση τὴν ἄλλη, τοῦ δίδουν τὴν βεβαιότητα, ὅτι ὁ ἴδιος εὐρίσκεται στὸ κέντρο ἑνὸς μεγάλου ὁρατοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος τὸν περιβάλλει. Ὁ μέγας καὶ πλούσιος αὐτὸς κόσμος τῶν ὁρατῶν φαινομένων κρημνίζεται τὴ στιγμὴ πὸ ἡ καλλιτεχνικὴ δύναμη ἀρχίζει στὰ σοβαρὰ νὰ θέλῃ νὰ τὸν ἐξουσιάσῃ. Ἦδη ἡ πρώτη προσπάθεια νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὸ λυκόφως τῆς ὁρατότητος, πὸ χαρακτηρίζει τὴν ἀπλὴ γενικὰ συνείδηση, καὶ νὰ φθάσῃ σὲ κάποια σαφήνεια τοῦ ὁρᾶν περιορίζει τὸν κύκλο τοῦ ὁρῶντος. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια νοεῖται ὡς συνέχιση τῆς συγκεντρώσεως ἐκείνης τῆς συνειδήσεως, πὸ εἶναι τὸ πρῶτο ἀναγκαῖο βῆμα, γιὰ ν' ἀνοίξῃ τὸ δρόμο ἀπὸ τὴν εὐρύτητα τῆς διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλήψεως, ἡ ὁποία συνδέεται πάντοτε μὲ ἀσάφεια, πρὸς τὴν σαφήνεια, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ στενότητα. Ὁ καλλιτέχνης τίθεται ἐνώπιον τοῦ ἀδυνάτου νὰ δοκιμάσῃ τὴν ἐνέργειά του σ' αὐτὸ τὸ φαινομενικὸ ὅλο, καὶ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀπλὸ ὁρᾶν καὶ τὶς ἀπλὲς παραστάσεις αὐτοῦ πὸ βλέπει στὴν ἔκφραση τοῦ ὁρατοῦ εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ μόνον σὲ ὀρισμένη συγκεκριμένη περίπτωση. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ καλλιτέχνης μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ μόνον, ὅταν ἀφήσῃ τὴν φαινομενικὴ ὁλότητα τοῦ ὁρατοῦ κόσμου καὶ περιορισθῇ στὸ συγκεκριμένο ὁρατὸ ἀντικείμενο. Κάθε καλλιτέχνης θὰ δοκιμάσῃ τὴν ἐμπειρία, ὅτι πρέπει νὰ ἀρχίσῃ ἀπὸ ὀρισμένο σημεῖο, γιὰ νὰ μπορέσῃ ν' ἀναπτύξῃ τὶς δυνάμεις του.

Ἐνῶ ὅμως τοῦτο γίνεται δεκτό, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἀντιτάσσεται ἡ γνώμη ὅτι ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια, ἡ ὁποία συγκεντρώνεται καὶ ἐκφράζε-

ται γύρω στὸ συγκεκριμένο, σιγά-σιγά πρέπει νὰ προκύψῃ σὲ ἀνώτερη βαθμίδα μιὰ γενικὴ εἰκόνα περὶ κόσμου. Μὲ ἄλλα λόγια ὑποστηρίζεται ὅτι στὸ σύνολο τῶν ἔργων τέχνης ἐνυπάρχει μιὰ ἀνεπτυγμένη συνείδηση τῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία τείνει ὀλοένα καὶ περισσότερο πρὸς τὴν τελείωση καὶ τὴν πληρότητα, καὶ ὅτι ἡ συνείδηση αὐτὴ στηρίζεται στὴν αἴσθησι τῆς ὁράσεως καὶ ἐκφράζεται στὰ ἔργα τοῦ καλλιτέχνου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς συνειδήσεως ὁρατότητος ὑψηλοῦ βαθμοῦ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἔργων τῆς τέχνης, ὅποτε μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς τέχνης τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι δυνατόν δίχως πολὺ κόπο ν' ἀποκτήσῃ κανεὶς μιὰ γενικὰ ἀνεπτυγμένη εἰκόνα περὶ τοῦ κόσμου, δηλαδή μιὰ κοσμοθεωρία. Ὅμως ἡ ὑψηλὴ αὐτὴ συνείδηση τῆς πραγματικότητος, δὲν εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐνέργεια, ὅπου μέσα συντελεῖται ἡ γένεση αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζομε ἔργο τέχνης. Τὰ ἔργα τῆς τέχνης αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ εἶναι νεκρὰ κτήματα. Τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὰ προσθέτουν κάτι περισσότερο σ' ὅ,τι ἤδη εἶναι ὁρατὸ προτοῦ δημιουργηθοῦν, δὲν ὠφελεῖ καθόλου γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς συνειδήσεως. Καὶ τὰ ἔργα τῆς τέχνης μένουν ἀντικείμενα ἀπλῶν παραστάσεων τῆς ὁράσεως, ὅπως κάθε ἄλλο ἀντικείμενο. Τὰ νεκρὰ ὅμως αὐτὰ κτήματα μποροῦμε νὰ τὰ ζωντανέψωμε, καὶ τοῦτο γίνεται, ὅταν ἐπιχειρήσωμε νὰ μετατεθοῦμε κι ἐμεῖς σ' ἐκείνη τὴ ζωντανὴ ἐνέργεια τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Τότε θὰ δοκιμάσωμε τὴν ἐμπειρία ὅτι πρέπει νὰ παραιτηθοῦμε ἀπὸ κάθε περιληπτικὴ καὶ γενικὴ συνείδηση, γιὰ νὰ μπορέσωμε ἔστω νὰ πλησιάσωμε τὴ στιγμὴ ἐκείνη τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ὅπως τὴ ζῇ ὁ καλλιτέχνης «πρὸ τοῦ ὁρατοῦ φαινομένου», ὅταν δηλαδή ἐνεργῇ δημιουργικῶς.

Ἐκτὸς αὐτοῦ ὑπάρχουν πεδία τοῦ ὁρατοῦ, ὅπως εἶναι τὸ πολὺ μεγάλο, τὸ πολὺ μικρό, τὸ πολὺ μακρινό, τὸ πολὺ κινητό, ποὺ δὲν εἶναι δυνατόν μὲ καμμία καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια νὰ ὑψωθοῦν ἀπ' ὅ,τι εἶναι. Σ' αὐτὰ τὰ πεδία τῆς ἀντιλήψεως τῶν αἰσθήσεων εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν ἐννοιολογικὰ ἐπιτεύγματα καὶ μάλιστα σὲ μεγάλο βαθμό, ἐνῶ ἐποπτικὰ ἐπιτεύγματα δὲν εἶναι δυνατόν παρὰ μόνον σὲ πολὺ ἀτελὴ βαθμό. Ὑπάρχουν ἄλλα πεδία τοῦ ὁρατοῦ, ὅπως τὸ πολὺ ἀπλό, τὸ ἀσήμαντο καὶ ἀφανές, ὅπου εἶναι δυνατόν ἐποπτικὰ ἐπιτεύγματα, ἐποπτικὲς ἐπιτυχίες, ὅπου ὅμως ὁ καλλιτέχνης παρακινεῖται νὰ ἐνεργήσῃ μὲ τὸν κίνδυνο νὰ θεωρηθῇ ὁ ἴδιος ὡς ἀπλοϊκὸς ἢ ἰδιότροπος. Συνεπῶς ὁ σκοπός, ὁ προορισμός τῆς καλλιτεχνικῆς ἐνεργείας δὲν εἶναι νὰ παρουσιάσῃ ἐποπτικὰ ὅλη τὴ σφαῖρα τῶν ὁρατῶν φαινομένων. Ἐνα μεγάλο μέρος τοῦ ὁρατοῦ μένει διὰ παντὸς σὲ ὑποτελεῖς καταστάσεις τῆς συνειδήσεως καὶ προσλαμβάνει ἀνώτερη μορφή καὶ ὑπαρξὴ μόνον ἐννοιολογικῶς, δηλαδή μὲ τὴν ἐννοια καὶ ποτὲ μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ μορφή. Ἐνα πολὺ μικρὸ μέρος τῆς ὁρατῆς αὐτῆς ὕλης κάπου-κάπου τὸ ἐπεξεργάζεται ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια καὶ τὸ ὑψώνει στίς καταστά-

σεις τῆς συνειδήσεως, πού σ' αὐτήν τὴν ἐνέργεια προσλαμβάνουν κάποια ἀνώτερη ὑπαρξή, μορφή.

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀποσαφηνίσουμε ἀκόμα κάτι: γίνεται λόγος, ὁμιλοῦμε γιὰ τὴν ἐξέλιξη, πού ὑφίσταται ἡ συνείδηση ἐνὸς ὁρατοῦ κόσμου μέσα στὴν πλαστικὴ ἐνέργεια τοῦ καλλιτέχνου. Ἔτσι συνηθίζουμε σχετικῶς γι' αὐτὸ πού βλέπομε, γι' αὐτὸ πού προσφέρεται στὰ μάτια μας, νὰ μιλάμε ὥσάν νὰ εἶναι ἄπειρο. Ἀθελά μας ἐγείρεται ἡ σκέψη μέσα μας, ὅτι εὐρίσκόμεθα μπροστὰ στὸ ἄπειρο, ὅταν βυθιζόμαστε στὴ θεώρηση τοῦ κόσμου, ὅταν ἀπὸ τὸ κοντινὸ προχωροῦμε στὸ μακρινὸ καὶ ἀπὸ τὸ μικρὸ στὸ μεγάλο καὶ ὅταν δοκιμάζουμε τὴν ἐμπειρία ὅτι πέρα ἀπὸ τὸ πιὸ μεγάλο ὑπάρχει κάτι μεγαλύτερο καὶ πέρα ἀπὸ τὸ πιὸ μικρὸ κάτι μικρότερο. Μὲ ἓνα προαίσθημα φρίκης προσβλέπομε σ' αὐτοὺς τοὺς κόσμους, πίσω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὑπάρχουν πάντοτε πιὸ μακρινοὶ καὶ ἀκόμα πιὸ μακρινοί. Ὅμως ἡ ἀπειρία, τὸ ἄπειρο τοῦτο, εἶναι ἓνα νοούμενο, δὲν εἶναι ποτὲ δεδομένο στὴν αἴσθηση τῆς ὁράσεως, ἀλλὰ μόνον στὴ διάνοιά μας. Ἄν τὸ σκεφθοῦμε καλά, γιὰ τὴν αἴσθηση τῆς ὁράσεως δὲν ὑπάρχει τὸ ἄπειρο. Τὰ μάτια μας τουναντίον ἔχουν ἀπέναντί τους, ἐνώπιόν τους κάτι τὸ πεπερασμένο. Ὁ κόσμος εἶναι γιὰ τὰ μάτια μας πάντοτε πεπερασμένος, κάπου τελειώνει, καὶ μάλιστα ἐκεῖ ὅπου φθάνει ἡ ἀκτίνα δράσεως τῆς ὁράσεώς μας. Ἐφ' ὅσον συμπεριφερόμεθα μόνον ὀπτικῶς, ὁ κόσμος εἶναι γιὰ μᾶς πεπερασμένος, ἔχει τέλος, δὲν εἶναι ποτὲ ἄπειρος. Καὶ ὅμως ὑπάρχει ἓνα ἄπειρο, πού δὲν ἀνήκει στὸν κόσμο τῆς διανοίας, ἀλλὰ εἶναι ἓνα ἄπειρο τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸ ἄπειρο εὐρίσκεται πάντοτε ὁ καλλιτέχνης καὶ ὁποῖος μπορεῖ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ. Τὸ ἄπειρο τοῦτο παρουσιάζεται ἐκεῖ ὅπου μέσα στὴν ἀντίληψη τῶν ματιῶν ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς ἡ προσπάθειας ἐκείνης, ἡ ὁποία τὶς προσλαμβανόμενες παραστάσεις τὶς ἀνεβάζει ὀλοένα καὶ σὲ ὑψηλότερη σαφήνεια καὶ ὀριστικότητα. Ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς ἡ σφαῖρα τοῦ ὁρατοῦ πράγματι ἓνα ἄπειρο, ἐπειδὴ τοῦτο παρουσιάζεται μέσα σὲ μιὰ ἐνέργεια, γιὰ τὴν ὁποίαν ὑπάρχει μόνον μιὰ συνεχῶς ἀνανεουμένη προσπάθεια, ὅχι ἓνας σκοπὸς τὸν ὁποῖον μπορεῖ ποτὲ κανεὶς νὰ ἐπιτύχῃ.

Εἶναι γιὰ μᾶς αὐτονόητο ὅτι μόνον μὲ τὴν ὑπαρξή μας εἶναι δεδομένο ὅ,τι μποροῦμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ὑπάρχει. Τοῦτο ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ παρεξηγηθῇ, καὶ χρειάζεται μιὰ ἐπεξηγήση. Μὲ τὴν ἀπλὴ ὑπαρξή τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὶς αἰσθήσεις του καὶ τὶς πνευματικὲς του διαθέσεις, δὲν ἔχομε καμμία ἐγγύηση γιὰ τὴν ὑπαρξή τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος νὰ ἀνήκῃ, νὰ εἶναι κοινὸς σ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Μέσα στὴν ὑπαρξή τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχει μόνον ἡ ἐγγύηση γιὰ τὶς δυνατότητες νὰ γεννηθῇ ἐκεῖνο πού λέμε ὅτι ὑπάρχει, ἐπειδὴ τοῦτο τὸ κατέχομε σὲ μορφὲς πού μορφώνουμε, δημιουργοῦμε μόνοι μας. Ἡ πραγμάτωση ὅμως αὐτῆς τῆς δυνατότητος γίνεται μέσα σὲ

μιὰ ἐνέργεια ποὺ ἀναπτύσσει ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος. Ὅχι στὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ διὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀποκαλύπτεται αὐτὸ ποὺ ἐννοοῦμε, ὅταν μιλάμε γιὰ φύση, γιὰ εἶναι, γιὰ πραγματικότητα, γιὰ κόσμο. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει στὴ διάθεσή του πολλοὺς δρόμους γιὰ νὰ προχωρήσῃ στὴν κατάκτηση τῆς πραγματικότητος. Οἱ δρόμοι αὐτοὶ ὅμως ἀνοίγονται πάντα μὲ τὴ δική του ἐνέργεια. Στὸν καθένα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δρόμους εἶναι δυνατὸν ὁ ἄνθρωπος νὰ φθάσῃ σὲ ἀπεριόριστο βαθμὸ ἐξελίξεως. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ δρόμοι εἶναι ἄπειροι, καὶ δὲν ὁδηγοῦν σὲ μία ὁλοκληρωτικὴ κατοχὴ καὶ ἀπόκτηση τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ ὅσο ἀναπτύσσονται, τόσο ἀπομακρύνονται ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Γι' αὐτὸ ἡ ἀπόκτηση, ἡ κατάκτηση τῆς πραγματικότητος, ὅσο πιὸ ὀριστικὲς εἶναι οἱ μορφές ποὺ ἀναπτύσσονται σὲ καθένα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δρόμους, τόσο καὶ πιὸ μονομερὴς γίνεται.

Τὴν ἐμπειρία αὐτὴ δοκιμάζει ὁ ἄνθρωπος σήμερα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐποχὴ μὲ τὴν κατάκτηση τῆς ἐπιστήμης, ὅπου ὁ ἕνας δρόμος τῆς ἐπιστήμης χωρίζεται σὲ πολλούς. Ἀνεξαρτήτως ὅμως ἀπ' αὐτὸ ἐμεῖς ἐδῶ ἐνδιαφερόμεθα κυρίως γιὰ τοὺς βασικούς, χωριστοὺς δρόμους τοῦ πνεύματος, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἄνθρωπος κατακτᾷ τὴν πραγματικότητα. Τὸ νόημα τῆς καλλιτεχνικῆς ἐνέργειας, ποὺ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἔγκειται σὲ τοῦτο : ὅτι μὲ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ δημιουργοῦμε καὶ παρουσιάζομε ἕνα εἶδος πραγματικότητος ποὺ λέγεται τέχνη. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναλύσωμε ἐδῶ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ στὰ διάφορα εἶδη τῆς καὶ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους ἐργάζεται γιὰ νὰ πραγματώσῃ τὴν πραγματικότητα, τὸν κόσμον τῆς τέχνης. Μόνον κατὰ γενικὸ τρόπο θὰ μιλήσωμε γιὰ τὴν ἐνέργεια αὐτὴν καὶ γιὰ τὸ πῶς δημιουργεῖ τὴν πραγματικότητα ποὺ λέγεται τέχνη.

Καὶ πρῶτα-πρῶτα πρέπει ν' ἀποκτήσωμε σαφήνεια γιὰ τὴ σχέση τῆς τέχνης μὲ τὴ φύση. Ὅτι ἡ τέχνη εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴ φύση, τοῦτο εἶναι αὐτονόητο. Οἱ προσπάθειες ὅμως ποὺ γίνονται, ν' ἀντιπαραθέσουν φύση καὶ τέχνη ὡς δύο διαφορετικοὺς κόσμους, κατατείνουν ν' ἀπωθήσουν τὴν τέχνη ἀπὸ τὴ φύση καὶ νὰ ἐπισημάνουν ἢ μᾶλλον νὰ εὑρουν τὸ σημεῖο, τὸ γνῶρισμα ἐκεῖνο, ποὺ πρέπει ὁ καλλιτέχνης νὰ προσθέσῃ κάτι στὴ φύση, γιὰ νὰ τὴ μεταβάλλῃ σὲ τέχνη. Κατὰ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ ἐνέργεια τοῦ καλλιτέχνου εἶναι ἄσκοπη καὶ περιττή, ἐφ' ὅσον δὲν μπορεῖ στὴν ἀπλὴ ὁρατότητα τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς νὰ προσθέσῃ μία ἀξία, ἡ ὁποία νὰ εἶναι προσιτὴ μὲ τὸ αἶσθημα καὶ νὰ ἔγκειται σὲ κάποια σημασία.

Στὴν ἀντίληψη αὐτὴ ἀντιστρατεύθηκαν πολλοὶ καὶ εἶπαν ὅτι γιὰ τὴν τέχνη δὲν ὑπάρχει ὑψηλότερος σκοπὸς ἀπὸ τὴ φύση. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ εἶναι κατὰ τοῦτο ὀρθή, ὅτι δὲν ὑποβάλλει στὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια κανένα ἄλλο σκοπὸ, παρὰ νὰ παραστήσῃ μὲ πλαστικὸ τρόπο ὅ,τι εἶναι ὁρατὸ στὴ φύση. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἔχει μιὰ ἀτέλεια, διότι παραγνωρίζει ὅτι τὰ καλλιτεχνήματα χωρίζονται ἀπὸ ὅ,τι ὀνομάζομε φύση μὲ ἕνα ἀγεφύρωτο

χάσμα. Ὁ λόγος τοῦ χάσματος τούτου ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ γεγονός : π ὥ ς γεννιέται ἡ τέχνη. Ἡ ὁρατὴ φύση δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ τὸ χά-ος καὶ ἡ τύρβη τῶν ἐντυπώσεων καὶ τῶν παραστάσεων, οἱ ὁποῖες ἔρχονται καὶ παρέρχονται, καὶ παρὰ τὴν πραγματικότητά των ἐξαφανίζονται ἀνεπιστρεπτὶ καὶ δίχως ν' ἀφήνουν κανένα ἵχνος. Ἡ ὁρατότης αὐτὴ τῆς φύσεως εἶναι ἓνα δῶρο, τὸ ὁποῖον μᾶς προσφέρεται χωρὶς νὰ κάνωμε τίποτα. Βεβαίως ἀκόμα καὶ τὸ πιὸ πενιχρὸ αἶσθημα τοῦ ὁρᾶν, προϋποθέτει ἓνα περίπλοκο γίγνεσθαι, μία περίπλοκη διαδικασία μέσα στὰ αἰσθητήρια καὶ τὰ ἐγκεφαλικά μας νεῦρα. Τὸ γίγνεσθαι ὅμως τοῦτο συντελεῖται μέσα μας, δὲν εἶναι αἰσθητὸ καὶ οὔτε ἡ ὅλη του ἐνέργεια μᾶς γίνεται συνειδητὴ. Ἀπ' αὐτὸ τὸ γίγνεσθαι τοῦ ὁρᾶν, ποὺ εἶναι γενικὸ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὑψώνεται σὲ μερικούς, σὲ ὀλίγους μία ἐξωτερικῶς αἰσθητὴ ἐνέργεια, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σὲ ὁρατὴ ἔκφραση, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ καλλιτεχνική.

Εἶναι τώρα φανερό, ὅτι ἡ φύση, ὡς ἓνας κόσμος ὁρατῶν φαινομένων, τῶν ὁποίων τὸ εἶναι καὶ ἡ μορφή στηρίζεται στὴν ἀπλὴ ἐνέργεια τοῦ ὁρᾶν, εἶναι διαφορετικὴ γι' αὐτοὺς ποὺ εἶναι προικισμένοι μὲ τὸ τάλαντο τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀνοίγεται τὸ χάσμα μεταξὺ τῆς σφαῖρας τῆς ὁρατότητος, ποὺ ὀνομάζεται γενικῶς φύση, καὶ τῶν ὁρατῶν ἐπίσης δημιουργημάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζει μπροστά μας ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια. Ὅπου ἀκριβῶς τελειώνει ἡ σχέση τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων μὲ τὴ φύση, ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀρχίζει ὁ καλλιτέχνης καὶ τὸ ἔργο του δίδει μία νέα ὁρατότητα στὴ φύση, ἀνοίγει ἓνα καινούργιο πεδίο ὁράσεως. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐφεύρη ὁ καλλιτέχνης κάτι καὶ νὰ τὸ προσθέσῃ στὴ φύση γιὰ νὰ τὴ μεταβάλῃ σὲ τέχνη. Ἐξ ἄλλου ἀποκλείεται καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ δημιουργῇ ἡ τέχνη κάτι τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι ἰσότιμο μὲ τὴ φύση. Ὅπου ζητεῖται εἴτε τὸ ἓνα εἴτε τὸ ἄλλο, ἐκεῖ εἶναι βέβαιο ὅτι γίνεται προσπάθεια νὰ μεταβάλῃ κανεὶς σὲ ἀρετὴ κάποια ἀτέλεια, κάποια ἀνικανότητα.

Ἐξ ἄλλου εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ γνήσια τέχνη δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ φύ σ ι ς , ἀλλὰ ὅχι βέβαια ἡ πενιχρὴ εἰκόνα τῆς φύσεως, ἡ ὁποία προσφέρεται στὰ μάτια ὅλων μας, ἀλλ' ἡ ἀνεπτυγμένη καὶ ὑψηλὴ εἰκόνα τῆς φύσεως, ποὺ γιὰ τὴ δημιουργία της ἀπαιτεῖται ἡ ἐνέργεια ἐκείνη, ἡ ὁποία ὑπάρχει στὸν καλλιτέχνη, καὶ διασπᾷ τὰ ὅρια κοινῶν λειτουργιῶν τοῦ αἰσθάνεσθαι καὶ τῆς ἱκανότητος νὰ ἔχῃ κανεὶς παραστάσεις. Ἡ τέχνη διασπᾷ τὴ στενότητα καὶ τὴν πενιχρότητα τῆς αὐτομάτου λειτουργίας τῆς ὁράσεως καὶ τῆς ἀκοῆς, καὶ ἀνοίγει στὸ αἰσθάνεσθαι καὶ στὴν ἱκανότητα τῆς παραστατικῆς δυνάμεως ἓνα καινούριο χῶρο, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπάρχει φύσει. Ἡ τέχνη δὲν εἶναι φύ σ ι ς , διότι τέχνη σημαίνει μία ἀνύψωση, μία ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὶς καταστάσεις, ὅπου εἶναι δεσμευμένη ἡ συνείδηση καὶ οἱ καταστάσεις αὐτὲς εἶναι οἱ αὐτόματες φυσικὲς λειτουργίες τῶν αἰσθήσεων. Τὸ χῶρο τῆς αὐτόματης λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων ἔρχεται νὰ διασπάσῃ

ἡ τέχνη, χωρὶς ὅμως νὰ καταργήσῃ τὶς αἰσθήσεις. Ἐξ ἄλλου ἡ τέχνη εἶναι φύσις, διότι δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἐνέργεια, ὅπου περιχαρὰ κώνεται ἡ ὁρατότης τῆς φύσεως καὶ ὅπου ἐξαναγκάζεται νὰ ἐμφανισθῇ φωτεινότερη καὶ ν' ἀποκαλύψῃ τὸ ἀληθινὸ τῆς πρόσωπο.

Ἴσως εἶναι δυνατόν νὰ συνοψίσῃ κανεὶς ὅλες τὶς ἀξιώσεις ποὺ τίθενται στὸ λειτούργημα τῆς τέχνης σὲ δύο βασικὰ: τὴν ἀξίωση πρῶτον νὰ δημιουργήσῃ ἡ τέχνη ἀξίες αἰσθητὰς (Empfindungswerte) καὶ δεύτερον νὰ φέρῃ στὸ φῶς ἀξίες σημασιολογικὰς (Bedeutungswerte). Δὲν μπορεῖ κανεὶς ν' ἀρνηθῇ ὅτι ἡ τέχνη θέτει μεγάλες ἀξιώσεις στὴν ἱκανότητα τοῦ αἰσθάνεσθαι. Καλεῖ ἡ τέχνη τὸ αἰσθάνεσθαι ν' ἀποδεσμευθῇ ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς αὐτόματης λειτουργίας του καὶ νὰ ὑψωθῇ σὲ ἓνα χῶρο, ὅπου οἱ μορφὲς ὁλοκληρώνονται. Ἐνίστε ἡ τέχνη θέτει ἀπαιτήσεις καὶ στὴ σκέψη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν καλεῖ νὰ λειτουργήσῃ μὲ ἰδιαίτερο τρόπο. Τὰ δύο εἶδη τῶν ἀξιών, ποὺ ἀναφέραμε πρὶν καὶ ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν τέχνη, τὰ συναντᾶμε πρῶτα στὴν ἀπλὴ, κοινὴ ζωὴ. Δὲν ὑπάρχει τίποτα μέσα στὸν αἰσθητὸ κόσμον ποὺ νὰ μὴν εἶναι δυνατόν νὰ τὸ ἀξιολογήσωμε εἴτε μὲ τὴ μία εἴτε μὲ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὶς δύο αὐτὰς ἀξίες. Ὅταν λοιπὸν καταξιῶνουμε τὰ δημιουργήματα τῆς τέχνης, τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας μὲ τὸ αἰσθάνεσθαι ἢ μὲ τὸ νοεῖν, κάνομε κάτι ποὺ γίνεται αὐτόματα στὴν κοινὴ ζωὴ, ἀλλὰ ἡ καταξίωση αὕτη, ποὺ μᾶς ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν τέχνη, εἶναι ὑψηλότερη, ἀνώτερη. Ἡ τέχνη, μὲ τὴν καταξίωση τὴν ὁποῖαν ἐπιβάλλει στὸ αἰσθάνεσθαι καὶ στὸ νοεῖν, μᾶς ἀναγκάζει ν' ἀποσπάσωμε τὸ ὁρατὸ τῆς δημιουργήματος ἀπὸ ὅλο τὸ ἄλλο πλῆθος τῶν ὁρατῶν, ἀπὸ τὴν κοινὴ ὁρατότητα, καὶ νὰ τὸ θεασθοῦμε ἐλεύθερα καὶ ἀδέσμευτα ἀπὸ κάθε τί.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ καλλιτέχνης γίνεται χειροτέχνης, δηλαδὴ καταπιάνεται μὲ τὴν ἐπίπονη ἐπεξεργασία ἑνὸς ὑλικοῦ, γιὰ νὰ παρουσιάσῃ κάτι ὁρατό, ἐξηγεῖται ἂν κανεὶς ἀναλογισθῇ πόσο ἀνελεύθερη καὶ δεσμευμένη εἶναι ἡ ὁρατότης τῆς φύσεως, ἐφ' ὅσον αὕτη ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ αὐτόματα αἰσθήματά μας καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ροὴ τῶν παραστάσεων μας. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὰ αὐτόματα αἰσθήματα καὶ ἡ αὐτόματη σειρὰ παραστάσεων μέσα μας μᾶς προσφέρουν μία ὁρατότητα μειωμένου βαθμοῦ. Ἡ ὁρατότητα ἐδῶ εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς δεδομένη. Ὁ καλλιτέχνης ὅμως δοκιμάζει ὥς πρὸς τὴν ὁρατότητα τὴν ἀκόλουθη ἐμπειρία. Ὅσο περισσότερο συμμετέχει, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον μὲ τὰ μάτια του καὶ τὴν παραστατικὴ του δύναμη, ἀλλὰ μὲ ὅλη του τὴν προσωπικότητα καὶ μὲ τὴν ἐνέργεια τῶν χεριῶν του στὴ διαδικασία τῆς ὁράσεως, τόσο περισσότερο ἀποχωρίζεται ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες σχέσεις του μὲ τὸν ἔξω κόσμον, ἀπὸ τὰ πράγματα, ποὺ εἶχαν πρὶν ἐπάνω του ἐπίδραση. Μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν αἰσθάνεται ἀπλῶς οὔτε ἔχει ἀπλὲς παραστάσεις, ἀλλὰ συμμετέχει στὴν ὁρατότητα τῶν πραγμάτων ὥς ἐνεργὸν ὄν, τοῦ γίνεται ἡ ὁρατότης αὕτη πλήρης συνείδηση, δηλαδὴ ἀκε-

ραιώνεται. Καὶ ὅσο περισσότερο αὐτὴ τὸν γεμίζει μὲ τὴ ζωντανή της παρουσία, τόσο περισσότερο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ βλέμμα του κάθε τι ποὺ μὲ τὴν παρουσία του περιώριζε τὴν ὁρατότητα. Ὁ καλλιτέχνης τώρα μὲ τὴν ἐνέργειά του, τὴ χειροτεχνικὴ του λειτουργία, ἀποκτᾷ τὴ συνείδηση, ὅτι τοῦ ἀποκαλύπτεται μία προοπτικὴ τῶν πραγμάτων, τὴν ὁποία ἀναλαμβάνει νὰ διαμορφώσῃ κατὰ τρόπο αὐτόνομο καὶ ἀνεξάρτητο.

Πιθανὸν νὰ φαίνεται ὡς μία παραίτηση ἢ ὡς ἓνας περιορισμὸς τὸ γεγονός ὅτι ὁ καλλιτέχνης καταγίνεται μὲ κάτι εἰδικὸ καὶ συγκεκριμένο, ἐνῶ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι, δίχως κανένα κόπο καὶ μόχθο, ἔχομε ἐνώπιόν μας τὴν ἀπέραντη σφαῖρα τοῦ ὁρατοῦ κόσμου. Ὅταν ὅμως συνειδητοποιήσωμε ὅτι ἡ ὁρατότης, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀπλῶς αὐτόματη λειτουργία τῶν ὀφθαλμῶν, ἀνθίσταται σὲ κάθε προσπάθεια ποὺ ἀπαιτεῖ τὴν ἐνέργεια τοῦ καλλιτέχνου, θὰ ἀναγνωρίσωμε ὅτι ὁ περιορισμὸς ἐκεῖνος εἶναι ἀπελευθέρωση. Ὁ περιορισμὸς αὐτὸς μᾶς ἐλευθερώνει ἀπὸ τὴ ρευστότητα καὶ τὴ σύγχυση τῶν παραστάσεων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν καθημερινὴ ζωὴ. Ἡ ἐλευθερία ὅμως αὐτὴ χρειάζεται πάντοτε ἓνα ὑλικό, μία ὕλη, μάρμαρο, πηλὸ ἢ χρῶμα, δηλαδή πράγματα ὁρατά, γιὰ νὰ μπορέσῃ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν ἀνώτερο βαθμὸ, τὸν ἀκεραιωμένο βαθμὸ ὁρατότητος, ποὺ ἐπιτυγχάνει ἡ τέχνη.

Ὁ καλλιτέχνης ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔχει νὰ κάμῃ μὲ τὴ φύση καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο καταγίνεται μὲ ἓνα συγκεκριμένο ὑλικό, γιὰ νὰ φέρῃ στὸ φῶς κάτι καινούριο ποὺ δὲν εἶναι οὔτε φύση στὴν κοινὴ ἔννοια οὔτε ἀπλὸ ὑλικό. Ὁ καλλιτέχνης ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἀπογυμνώνει τὴ φύση, ἐφ' ὅσον στὸ δημιούργημά του δὲν ὑπάρχει τίποτε ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁρατότητα, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μεταβάλλει τὸ ὑλικὸ σὲ ἐκφραστικὸ μέσο τῆς ὁρατότητος. Ἔτσι ἡ φύση ὑφίσταται ἐδῶ μία μεταβολή, ἐφ' ὅσον ἀποχρωματίζεται, χάνει σχεδὸν ὅλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ της ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁρατότητα. Ἐξ ἄλλου τὸ ὑλικὸ ὑποχρεώνεται νὰ ἀρνηθῇ τὸν ἑαυτό του, ἐφ' ὅσον περιορίζεται νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἓνα συγκεκριμένο σκοπὸ, τὸ σκοπὸ τῆς μορφῆς. Μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια ὑποβάλλονται καὶ τὰ δύο, φύση καὶ ὑλικό, σὲ μία μορφωτικὴ διαδικασίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προκύπτει ὅ,τι ὀνομάζομε ἔργο τέχνης, ὅπου ἡ ὁρατότης πραγματώνεται στὴν πληρότητα τῆς μορφῆς ἢ ἡ μορφή ἀκεραιώνει τὴν ὁρατότητα, ἡ ὁποία ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς τέχνης εἶναι ἀποσπασματικὴ καὶ συγκεχυμένη.

Ἐπειτα ἀπ' ὅλα αὐτὰ ἡ ἔννοια καὶ ἡ σημασία τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, δηλαδή αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε μορφή στὴν τέχνη, ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ ὅ,τι ὀνομάζει καλλιτεχνικὴ μορφή ἡ κοινὴ ἀντίληψη. Ἡ κοινὴ ἀντίληψη πιστεύει ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ μορφή εἶναι ἀπλῶς μία βελτιωμένη ἔκδοσις τῆς ἔξω - καλλιτεχνικῆς, φυσικῆς μορφῆς, ὁπότε κατ' οὐσίαν παραμένομε σὲ ὅ,τι ὀνομάζομε μίμηση. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ὁρατὲς μορφὲς ἔχομε καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο τῆς τέχνης, ἀλλοιῶς ἄλλωστε δὲν θὰ μᾶς ἦταν

τίποτε ὁρατῶς προσιτό. Ὅπως εἶδαμε ὅμως, αὐτὲς οἱ ὁρατὲς μορφές εἶναι συγκεχυμένες καὶ ἀόριστες, ἐφ' ὅσον ἡ συνείδηση εἶναι δεμένη μόνον στὰ αὐτόματα αἰσθήματα καὶ στὶς αὐτόματες παραστάσεις. Τὸ καλλιτεχνικὸ γεγονός, ὅπως καὶ κάθε πνευματικὸ γεγονός, ἀποτελεῖ ἓνα τεράστιο βῆμα ἀπὸ αὐτὴν τὴν κατάσταση, ὅπου ἀνήκουν οἱ συγκεχυμένες καὶ ἀόριστες παραστάσεις, πρὸς μία κατάσταση, ὅπου ἐπικρατεῖ σαφήνεια καὶ διαύγεια. Τὸ καλλιτεχνικὸ γεγονός, τὸ ἔργο τέχνης, εἶναι ἓνα βῆμα ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα καὶ τὴ βουβότητα τῆς ροῆς τῶν αἰσθημάτων καὶ τῶν παραστάσεων μέσα μας πρὸς τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ ὀριστικότητα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἔκφραση. Ἐφ' ὅσον ὅμως μόνον ἡ ἔκφραση, ἡ μορφή εἶναι ἐκείνη, ὅπου μέσα μᾶς φανερώνεται ἡ ὁρατὴ φύση, καὶ ἐφ' ὅσον τοῦτο γίνεται μόνον μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια καὶ δημιουργία, ἔπεται ὅτι ἡ μορφή, ἡ ὁποία πρέπει νὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια, δὲν ἀποτελεῖ μία ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ φύση, ἀλλὰ μία προσέγγιση πρὸς τὴν φύση.

Τὸ ἀνθρώπινο λοιπὸν πνεῦμα πρέπει νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικὴ καὶ συγκεχυμένη ὁρατὴ μορφή, ποὺ τοῦ δίδει ἡ αὐτόματη ὄραση, γιὰ νὰ ἀντικρύσῃ τὴν καθαρὴ καὶ ὀριστικὴ μορφή τῶν πραγμάτων. Τοῦτο ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ γίνη μόνον μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα πεδία τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ συγκεκριμένως γιὰ τὸν τομέα τῆς γνώσεως, τῆς ἐπιστήμης. Καὶ στὴν ἐπιστήμη ἔχομε τὴν ἴδια διαδικασία, δηλαδὴ τὴ διαδικασία τῆς ἀποδεσμεύσεως τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς αὐτομάτου ὀράσεως, καὶ γενικῶς τῆς αὐτομάτου λειτουργίας τῶν αἰσθήσεων. Μόνον τὸ πνευματικὸ γεγονός ποὺ καταλήγει στὴν ἀντικειμενικὴ μορφή —καὶ τοῦτο εἶναι ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία— ἐκφράζει τὴν ἐσώτατη οὐσία τῆς φύσεως. Ἡ καλλιτεχνικὴ λοιπὸν καὶ ἡ φυσικὴ μορφή ἔχουν τὴν ἀκόλουθη σχέση συναμεταξύ των: ὅτι δηλαδὴ μόνον μέσα στὴν καλλιτεχνικὴ μορφή εἶναι δυνατόν νὰ εὕρωμε καὶ τὴν ἀληθινὴ φυσικὴ μορφή.

Ὅμως ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία εἶναι τότε μόνον γνήσια καὶ ὑγιής, ὅταν ὅλα τὰ ἔργα, ὅλες οἱ πράξεις τοῦ καλλιτέχνου ἀνάγονται σὲ μιὰ πηγὴ, πρωταρχή, στὸ αἶσθημα τοῦ ὁρᾶν, στὴν ἐνέργεια τοῦ ὁρᾶν· ὅταν μὲ ἄλλα λόγια ὅλη ἡ καλλιτεχνικὴ διαδικασία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ ὄραση, ἓνα ὁρᾶν, ποὺ πραγματοποιεῖται ὄχι μόνον μὲ τὰ μάτια, ἀλλὰ μὲ ὅλο τὸ εἶναι τοῦ καλλιτέχνου. Οἱ μορφές, τὰ ἔργα τέχνης, τὰ ὁποῖα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ὄραση —καὶ τοῦτο σημαίνει ὄχι ἀπὸ τὴν ἀπλῶς αὐτόματη, ὅσο διαφορετικὰ καὶ ἂν εἶναι— ἀνταποκρίνονται σὲ ὠρισμένες ἀξιώσεις, σὲ ὠρισμένα αἰτήματα, τὰ ὁποῖα θέτει ἡ συνείδηση, τὸ συνειδέναί. στὴν ὁρατότητα. Δὲν πρόκειται βεβαίως ἐδῶ γιὰ καλλιτεχνικοὺς κανόνες ποὺ δίδονται a priori, ἐφ' ὅσον ἡ καλλιτεχνικὴ ἐνέργεια διατηρεῖ τὴν ἀπαίτησή της νὰ φέρνῃ στὸ φῶς πραγματικά, γνήσια καὶ ὄχι φαινομενικὰ ἔργα τέχνης. Ὅπου ὅμως ἡ

καλλιτεχνική ενέργεια μένει πιστή στὸν ἑαυτὸ της, ἐκεῖ αὐτὴ δὲν θὰ ἡσυχάζη, ἐφ' ὅσον τὰ ἔργα της, τὰ ἔργα τῆς τέχνης, δὲν προσλάβουν μία μορφή πὺν νὰ ἔχη συνάμα καὶ τὴν ἀπαίτηση ὅτι εἶναι κανὼν ἢ ὅτι εἶναι σύμφωνα μὲ κανόνα. Καὶ ἐπειδὴ οἱ μορφές, τὰ μορφώματα τῆς καλλιτεχνικῆς ἐνέργειας, ἔρχονται στὸ φῶς, δημιουργοῦνται γιὰ νὰ εἶναι ὁρατά, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ των νομοτέλεια πρέπει νὰ φανερώνεται σ' ἐκεῖνες τὶς ιδιότητες, πὺν εἶναι προσιτὲς στὴν ἐνέργεια τοῦ ὁρᾶν. Ὅλες τὶς ἄλλες ἀπαιτήσεις, ἀπὸ ὅποια πηγὴ καὶ ἂν προέρχονται, πρέπει ὁ καλλιτέχνης χωρὶς ἐπιφύλαξη νὰ τὶς ἀπορρίψῃ, ἐφ' ὅσον τὸν ἐμποδίζουν στὸ ἔργο του. Ἐτσι πρέπει ν' ἀπορρίπτῃ ὁ γνήσιος καλλιτέχνης κάθε ὑπόδειξη, ἐντολὴ ἢ ἀπαίτηση πὺν τοῦ τίθενται ἀπὸ πολιτικά, προσωπικά ἢ ἄλλου εἶδους κίνητρα.

Ἄμα ἀπαλλαγοῦμε ἀπὸ τὴν προκατάληψη ὅτι ἡ τέχνη πρέπει νὰ ὑπερετῇ ἄλλους σκοπούς, πὺν ἀνήκουν σὲ ἄλλες σφαῖρες τοῦ πνεύματος, τότε θὰ ἰδοῦμε πράγματι τὴν οὐσία τῆς τέχνης, ἡ ὁποία ἔγκειται στὸ ἐλεύθερο φανέρωμα τῆς ὁμορφιάς. Ἡ τέχνη εἶναι μία αὐτόνομη καὶ ἀνεξάρτητη πνευματικὴ λειτουργία ἢ μᾶλλον λειτούργημα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται σὲ ὅλους τοὺς μεγάλους πολιτισμούς, δηλαδὴ παντοῦ, ὅπου ἡ ζωὴ ἐπροχώρησε πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ φυσικὴ κατάσταση. Γιὰ τὴν ἀναγκαιότητά της δὲν μποροῦμε νὰ προσκομίσωμε κανένα ἄλλο λόγο παρὰ τὸ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὡς πνευματικὴ ὄντοτης ἀντιλαμβάνεται τὴν ὁρασίη του (προκειμένου γιὰ τὶς εἰκαστικὲς τέχνες) καὶ τὴν ἀκοή του (προκειμένου γιὰ τὴ μουσικὴ καὶ τὴν ποίηση) ὡς νεύματα, ὡς μηνύματα πὺν τὸν ὁδηγοῦν σὲ ἓνα κόσμον τῆς ὁρατότητος καὶ τῆς ἀκουστικότητος, ὅπου δὲν εἶναι πιά τὰ αἰσθητήρια ὄργανα πὺν τὸν ὁδηγοῦν, ἀλλὰ ὠρισμένες δημιουργικὲς ἐνέργειες τοῦ πνεύματός του.

Ὅπου καὶ ἂν στρέψωμε τὸ βλέμμα μας μέσα στὴν ἱστορία, καὶ στὴν προϊστορία τοῦ ἀνθρώπου, ὡς τὰ σκοτεινὰ καὶ ἀπώτατα σημεῖα τῆς παρουσίας του ἐπὶ τῆς γῆς, θὰ συναντήσωμε τὴν καλλιτεχνικὴ προσπάθεια καὶ δημιουργία. Ἄλλοτε ἐμφανίζεται ἡ δημιουργία αὐτὴ πενιχρὴ καὶ ὀλιγαρκής, ἄλλοτε πάλι πλουσιοπάροχη καὶ ἄσπυρη. Τὴν πορεία τῆς τέχνης μέσα στὴν ἱστορία τὴ ρυθμίζει τὸ ἐκάστοτε μέτρο τῶν καλλιτεχνικῶν δυνάμεων. Συχνὰ καὶ γιὰ πολὺ καιρό, ἐφ' ὅσον ὁ φυσικὸς προικισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πενιχρὸς καὶ ἀνεπαρκής, εἶναι προσιτὰ στὸν ἄνθρωπον μόνον τὰ ἐξωτερικὰ πεδία τῆς σφαίρας τοῦ ὁρατοῦ εἶναι. Θαυμάζομε ὁμῶς καὶ μένομε κατάπληκτοι, ὅταν παρατηροῦμε ὅτι σὲ ὠρισμένους λαοὺς καὶ μέσα σὲ στενὰ χρονικὰ ὅρια, ἔξαφνα ἡ σφαῖρα ἐκείνη τῆς ὁρατότητος μεγαλώνει, ἀνοίγει ὡς τὰ βάθη της καὶ ἔτσι μᾶς ἀποκαλύπτεται ἓνας ὑπέροχος αἰσθητικὸς πλοῦτος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀνεπανάληπτος.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι καὶ στὴν ἱστορία τῆς τέχνης ἡ παράδοση ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση, ἔτσι ὥστε τὸ μεταγενέστερο νὰ δέχεται τὴν ἀντανάκλαση

τοῦ προγενεστέρου. Τοῦτο εὐνοεῖ τὴν ἄποψη μερικῶν ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν μακρὰ πορεία τῆς ἱστορίας κινεῖται ἀπὸ τὸ κατώτερο στὸ ἀνώτερο φανέρωμα, ἀπὸ τὴν ἀτελῆ στὴν τέλεια ἐμφάνισή της. Ἡ εὐθύγραμμη ὁμῶς αὐτὴ ἀντίληψη περὶ τῆς πορείας τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, ὅση δύναμη καὶ ἂν ἀποδώσωμε στὴν παράδοση. Ἄν συγκρίνωμε τὴ δύναμη ποὺ ἔχει ἡ παράδοση μὲ τὴ δύναμη ποὺ παρουσιάζει ἡ φύση, θὰ φανῇ ἡ πρώτη πολὺ πενιχρή, ἐνῶ ἡ φύση βλέπομε ὅτι προικίζει τὸν ἄνθρωπο μὲ καλλιτεχνικὰ χαρίσματα, ποὺ διασποῦν τὰ ὅρια τῆς ἱστορικῆς παραδόσεως. Μὲ τὰ χαρίσματα αὐτὰ ὁ καλλιτέχνης εἶναι πάντοτε πολὺ κοντὰ στὴ φύση καὶ μὲ αὐτὰ εἶναι ποὺ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὴ φύση νὰ τοῦ παρουσιάσῃ τὸ μυστικὸ τῆς ὁρατότητός της, τοῦ ὁρατοῦ φανερώματός της. Ἐδῶ ἀκριβῶς ὀφείλεται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ ἐργασία μένει πάντοτε ἀποσπασματικὴ. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία παρουσιάζεται ὡς μία προσπάθεια νὰ εἰσχωρήσῃ ὁ καλλιτέχνης στὴ σφαῖρα τοῦ ὁρατοῦ. Εἶναι, τῆς ὁρατότητος, καὶ τὸ ὁρατὸ τοῦτο εἶναι νὰ τὸ ἀφομοιώσῃ πλαστικὰ μὲ τὴ συνείδησή του. Ἀντίθετα, ἂν ἀκολουθήσωμε τὴν ἰδέα ὅτι ἡ τέχνη παρουσιάζει εὐθύγραμμη πρόοδο μέσα στὴν ἱστορία, τότε καταλήγομε σὲ παρανοήσεις τῆς ἱστορικῆς δημιουργίας. Ἐτσι θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ εἰπῇ μὲ παράδοξο τρόπο, ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῆς τέχνης, ἂν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος γι' αὐτήν, εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια, στὸ σύνολό της ἄλυτη καὶ ἀκατόρθωτη καὶ θὰ εἶναι πάντα ἄλυτη, ἐφ' ὅσον τοῦτο ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Συνήθως γιὰ νὰ κατανοήσουν οἱ ἄνθρωποι τὸ ἔργο τῆς τέχνης καταφεύγουν εἴτε στὴν αἰσθηματολογία εἴτε στὴ διανοητικὴ ἐνέργεια, καὶ ἄλλοτε μὲν τὰ ἀναμιγνύουν, καὶ τοῦτο συμβαίνει στὰ στρώματα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἔχουν κατώτερη μόρφωση, ἄλλοτε πάλι τὰ χωρίζουν αὐστηρά, ὅποτε προσπαθοῦν νὰ προσδώσουν στὸν τρόπο τῆς κατανοήσεως αἰσθηματολογικὸ ἢ διανοητικὸ ἐνδυμα φιλοσοφικῶν ἀρχῶν καὶ ἐπιστημονικῶν μεθόδων. Κατὰ βάθος ὁμῶς οὔτε μὲ τὸν ἓνα οὔτε μὲ τὸν ἄλλο τρόπο προχωροῦν πέρα ἀπὸ μία ἐξωτερικὴ σχέση μὲ τὴν τέχνη. Ὅμως δὲν ὑπάρχει κανεὶς ἄλλος τρόπος νὰ κατανοήσωμε τὸ ἔργο τῆς τέχνης ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καλλιτεχνικὴ συμπεριφορὰ πρὸς αὐτό. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ κατανόηση τῶν ἔργων τῆς τέχνης πρέπει νὰ ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμο ποὺ ἀκολούθησε ὁ δημιουργὸς του. Ὅποιος κατὰ τὴν συμπεριφορὰ του πρὸς τὸ ἔργο τῆς τέχνης δὲν κατάρθωσε νὰ ἐλευθερωθῇ εἴτε ἀπὸ τὸ αἰσθηματολογικὸ εἴτε ἀπὸ τὸ διανοητικὸ ἐνδιαφέρον, αὐτὸς δὲν ἔχει ἀκόμη φθάσει στὸ σημεῖο ἀπ' ὅπου ξεκινάει ὁ καλλιτέχνης καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ εἰσέλθῃ στὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ πλήρωμα τῆς καλλιτεχνικῆς συνειδήσεως.

Δὲν ὑπάρχει ἄλλο ὄργανο γιὰ τὴν κατανόηση τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν παρὰ ἡ καθαρὴ ὄραση, τὸ ὁλοκάθαρο ὁρᾶν, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε αἰσθημα-

τολογία, όπως δεν υπάρχει άλλο όργανο για την κατανόηση της μουσικής από την καθαρή, κατακάθαρη ακοή. Όταν αναμιγνύη κανείς είτε στη μία είτε στην άλλη περίπτωση αισθηματολογικές καταστάσεις ή λογικές, διανοητικές συλλήψεις, δεν κατορθώνει να εισέλθω στον χώρο της τέχνης, όπου η άπλη παρουσία του κάλλους προξενεί στη συνείδηση ό,τι ονομάζουμε αισθητική ικανοποίηση. Όμως τόσον η καθαρή όραση όσον και η καθαρή ακοή είναι εκείνη, η οποία έχει προσπεράσει την αυτόματη λειτουργία της, την φυσική της κατάσταση, και έχει προχωρήσει στη θέαση και την ακρόαση της άκεραιωμένης μορφής, την όποιαν μόνον ο καλλιτέχνης φέρνει στο φως. Τουτό σημαίνει ότι πρέπει να ζήσει κανείς την ενέργεια εκείνη που ζή ό δημιουργός του έργου, ό όποιος μεταπλάθει τη φύση σε τέχνη, για να μπορέσει να κατανοήσει τό έργο της τέχνης και τη γλώσσα του. Τί όφελει η άπλη όραση, όταν τό όρᾶν δεν γίνεται μέσα μας δράση, ενέργεια, η όποια να άφομοίωση την ορατότητα του έργου της τέχνης εις τό άκέραιον;

Βεβαίως πρέπει έδῶ να όμολογήσωμε ότι κατά βάθος είναι ό καλλιτέχνης εκείνος ό όποιος κατανοεί τόν καλλιτέχνη, και ότι η τέχνη, αν και προσφέρεται στα μάτια όλων τών ανθρώπων, δεν είναι προσιτή στο μεγαλύτερο πλήθος τών ανθρώπων. Όποιος δεν αισθάνεται την άνάγκη να προχωρήσει πέρα από τό σημείο, όπου σταματάει η φύση, δηλαδή να προχωρήσει πέρα από τό αυτόματο όρᾶν πρὸς τη δράση, για να μπορέσει ν' άκεραιώσει μιᾶ μορφή, αυτός δεν είναι δυνατόν να καταλάβη την τέχνη, να εισέλθω στον ναό της. Ό καλλιτέχνης όμως, όπως και κάθε πνευματικός άνθρωπος, προηγείται από όλους όσους τόν κατανοούν, και φθάνει πάντοτε μόνος εκεί, όπου εύρίσκονται τᾶ έργα της δημιουργίας του. Ποιός καλλιτέχνης και ποιός πνευματικός άνθρωπος —και όταν εύρίσκη άπήχηση από ανθρώπους και όταν τιμάται και θαυμάζεται— θα πιστέψη, ότι πράγματι έχει κατανοηθῆ από τούς άλλους; Τό ύψιστο σημείο της δημιουργίας του και τᾶ όρια τών ικανοτήτων του είναι μυστικά άποκλειστικά δικά του. Η κατανόηση συνεπώς, την όποιαν ό καλλιτέχνης εύρίσκει στους συνανθρώπους του, είναι πάντοτε μία προσέγγιση, ένα πλησίασμα του δρόμου, τόν όποιον ό ίδιος άνοίγει, γιατί η δημιουργική διαδικασία, η όποια αναπτύσσεται μέσα του και μέσω της όποιας αναπτύσσεται τό έργο της τέχνης, είναι ανεπανάληπτη. Γι' αυτό άκριβώς η κατανόηση από τούς άλλους δεν μπορεί να συμπέσει με τη δημιουργική ενέργεια του καλλιτέχνη. Ό,τι υπάρχει μέσα στον καλλιτέχνη ως ανεπτυγμένη ικανότητα και ως δημιουργική ενέργεια, τουτό παρουσιάζεται στο φιλότεχνο άνθρωπο ως άνάγκη, την όποιαν όμως μόνος του δεν μπορεί να πληρώσει, και τουτό τόν οδηγεί πρὸς την τέχνη και την απόλαυσή της. Ό φιλότεχνος όμως κατορθώνει να πλησιάσει ό,τι δημιουργεί ό καλλιτέχνης μόνον έφ' όσον είναι φύσει πρὸς τουτό διατεθειμένος. Μόνον τότε θα ξεπεράσει την άπλη όραση και θα προχωρήσει στην

κατανόηση τῆς ἐνέργειας, ποὺ ἀπαιτήθηκε γιὰ νὰ γεννηθῇ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, καθὼς δὲ προσπαθεῖ νὰ συνειδητοποιήσῃ αὐτὴν τὴν ἐνέργεια καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὰ ἴχνη της, ἀποτραβιέται ἀπὸ ὅλα τὰ λοιπὰ ἐνδιαφέροντα καὶ ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη συμπεριφορᾶς καὶ ὑψώνεται στὸν καθαρὸ χῶρο τῆς τέχνης, ὅπου τὰ ἔργα, τὰ καλλιτεχνήματα, τὸν βλέπουν καὶ τὰ βλέπει χωρὶς νὰ ζητῇ τίποτε ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ἐδῶ ἀποκαλύπτεται τὸ καθαρὸ κάλλος στὸ φιλότεχνο θεατῇ.

* Ἄλλα κείμενα τοῦ συγγραφέως σχετικὰ μὲ τὴν Αἰσθητικὴ: *Φιλοσοφία τῆς Τέχνης*, Ἀθῆναι (Ἐλευθερουδάκης) 1929.— *Κεφ. Ἡ Ποίηση*, εἰς *Σύστημα Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς*, Ἀθῆναι 1965⁴ (1947) σελ. 47-61.— *Τέχνη καὶ Φιλοσοφία*, εἰς «Δώδεκα Διαλέξεις», Ἀθῆναι (Ἐθνικὸν Θέατρον) 1961 (= *Φιλοσοφία καὶ Ζωή*, σελ. 338-50).— *Τέχνη καὶ κάλλος*, «Χρονικὰ Αἰσθητικῆς» 1 σελ. 18.— *Ἡ Αἰσθητικὴ τοῦ Πλάτωνος*, εἰς «Πανηγ. τόμος 125ετηρίδος Ριζαρείου Σχολῆς», Ἀθῆναι 1969, σελ. 429-56.

LE PRINCIPE DE LA CRÉATION ARTISTIQUE

THÉORIE ESTHÉTIQUE DES ARTS PLASTIQUES

R é s u m é.

L'auteur procède par une analyse phénoménologique de la notion du réel et du phénomène de la langue. Il rejette le réalisme naïf et la thèse dogmatique d'un monde de représentations toutes faites et pose que le réel est connaissable en tant qu'effet d'un processus psychophysique. La langue est une forme de mouvement expressif, un geste phonétique; son essence réside dans ce qu'elle est à la fois sensible et compréhensible par l'intelligence d'autrui. La langue forme le réel; elle objectivise les événements intérieurs toujours changeants et rend l'homme capable de dominer le monde par l'esprit. La langue ne signifie pas un étant, elle constitue elle-même un être. Cet être, tout en nous permettant de nous libérer de simples impressions, appauvrit le psychique, en imposant à l'esprit des limites: la langue est à la fois conquête de l'homme et sacrifice de son trésor émotionnel.

Non seulement la langue, mais aussi le sentir, le représenter, le penser sont astreints à la limitation quant à l'acquisition d'une image complète d'un objet sensible de la conscience.

L'analyse de la formation de l'objet sensible est basée sur l'examen de l'acte de voir. L'acte de voir est en connexion avec nos propres besoins

et nos dispositions individuelles. Le sensible, en lui-même, n'est point une forme achevée; il reste inachevé et fragmentaire. L'analyse de la création des arts plastiques prend son point de départ dans la constatation selon laquelle la perception du monde extérieur par les organes de la vue permet de développer la matière visible en forme achevée. C'est là un acte de la conscience qui constitue un des modes expressifs de la vie humaine. La création artistique n'est pas due à l'imitation, elle est en connexion avec le processus de la vision. La création artistique prolonge l'acte automatique du voir, elle développe le fini visuel à un infini de l'agir, à un effort de renouvellement des formes. L'oeuvre artistique est le produit de la transformation de l'automatisme de la vision en expression, en activité plastique.

C'est là le point qui permet d'établir le parallèle entre la langue et les arts plastiques: la première est forme de développement de la pensée humaine; les arts sont formes de développement du processus de la vision. Dans les deux cas l'homme s'avère créateur des formes réelles qui ont la marque de l'originalité.

L'auteur, insistant sur cette différence spécifique du voir artistique—ce dynamisme du voir— procède à la distinction entre la position dianoétique du savant à l'égard de la nature et la relation particulière de l'artiste avec elle. Du même coup, il rejette la thèse qui fait provenir l'art des causes d'ordre uniquement affectif; l'artiste, soutient l'auteur, possède naturellement la capacité de communiquer énergiquement avec la nature; dans cette communication la vision créatrice et l'excitation sentimentale coïncident; chez l'artiste le vécu intérieur du voir et la capacité de s'exprimer dépassent le commun.

L'analyse qui suit est une reprise de la problématique de la relation de l'art avec la nature. L'essentiel de l'analyse réside dans la thèse qui rejette l'identification des deux grandeurs; l'art n'est pas la nature, il est sublimation de la nature, expression libre du Beau et fonction autonome de l'esprit.

Le rejet de l'exclusivité du facteur sentimental ou du facteur dianoétique dans la création artistique commande la théorie de la compréhension de l'oeuvre d'art. Seul le comportement artistique à l'égard de cette oeuvre permet sa compréhension. Cela signifie que l'on doit être capable de se réaliser à nouveau le processus de la création. C'est pourquoi, tout compte fait, l'authentique compréhension d'une oeuvre artistique n'est que l'apanage de l'artiste.

Athènes

J. N. Θεοδωρακόπουλος